

—◆—
IZLAZAK IZ
ZIDINA
—◆—

18. stoljeće

U zavjetrini velikih ratova, koji su gotovo u neprekidnom nizu harali Europom, Zagreb je proživio 18. stoljeće: na samome početku stoljeća 13 godina se ratovalo za španjolsku baštinu, zatim su tu ratovi za poljsku baštinu i krvavi Sedmogodišnji rat, pa ratovi s Osmanskim Carstvom, Francuska revolucija i, na kraju, počeci Napoleonovih ratova. Svojim odjecima i neposrednim utjecajima svi su ti ratovi, manje ili više, potresali i Zagreb, koji se u svojoj zavjetrini ipak postepeno razvijao i sve više postaje središnja točka hrvatskog etničkog prostora.

Iako je već od početaka 18. stoljeća zauvijek prestala dotadašnja višestoljetna opasnost gradu Zagrebu od osmanlijskih pohoda, hrvatsko etničko područje i u tom je stoljeću još uvijek krajnje segmentirano, pod vlašću više država i pod različitim upravnim sistemima. Sve do 1797. godine Dalmacijom vlada Venecija, u dijelu zaleđa još je prisutno Osmansko Carstvo, a ostatak Hrvatske podijeljen je između banske vlasti u civilnoj Hrvatskoj i vojničkih uprava u četiri vojne krajine. Uprkos tome, u sve hrvatske krajeve, različitim putevima i načinima pomalo dopiru nove ideje koje već prožimaju razvijeniju Europu. Od 1740. do 1790. na prijestolju su u Beču Marija Terezija i njen sin Josip II, snažne ličnosti s reformatorskim težnjama koje zahvaćaju i lokalnu upravu grada Zagreba i sam život u njemu.

Grad Zagreb administrativno još je uvijek podijeljen na Gradec, Kaptol i biskupsku jurisdikciju. Razmirice između Gradeca i Kaptola ne prestaju, ali se u 18. stoljeću pretežno vode pravničkim putevima, bez uličnih kavgi i sličnih incidenata. Na početku stoljeća oba područja, zajednički, broje

između 3 i 4 tisuće stanovnika, na izmaku stoljeća oko 8 tisuća. U javnom životu postepeno sve više prevladava Gradec. Istovremeno, jačaju integracijska kretanja, najizraženija formiranjem zajedničke središnje tržnice na Manduševcu, gdje se postepeno uspostavlja glavni gradski trg koji to ostaje sve do danas.

U životu grada još uvijek dominiraju imućne plemićke obitelji, ali one više ne žive u svojim dvorcima u pokrajini, već grade palače u gradu. Sve je prisutniji i građanski stalež. Poslije velikih požara 1706. i 1731. godine sve manje se u obnavljanju izgorjelih kuća grade one od drva – preferira se izgradnja ciglom. Posvuda u gradu niču manufakturni proizvođači cigle, takozvane „ciglenice“, s dva do tri zaposlena radnika. Godine 1740. proradila je i prva pivovara, pa proizvodnja tekstila, nekoliko manjih tiskara, javlja se i prve novine na njemačkom jeziku. Vidljiv je napredak u održavanju reda i čistoće u gradskim ulicama. Kavane postaju uobičajeni dio gradskog života.

Gimnazijsko i sveučilišno školovanje, koje su u 17. stoljeću zasnovali isusovci na Gradecu, u 18. se stoljeću bitno dopunilo i razvilo. Sredinom stoljeća već je bilo 600 do najviše 900 učenika i studenata, nosilaca mladenačke živosti u malome gradu.

Na Gradecu je stolovala i banska uprava na čelu s banom kojeg je imenovao bečki dvor. U novodograđenom biskupskom dvoru na Kaptolu Hrvatski sabor je tijekom stoljeća održao 91 zasjedanje, utemeljujući i time Zagreb kao glavno upravno središte sve većih dijelova tada još raspršene Hrvatske.

Drago Roksandić

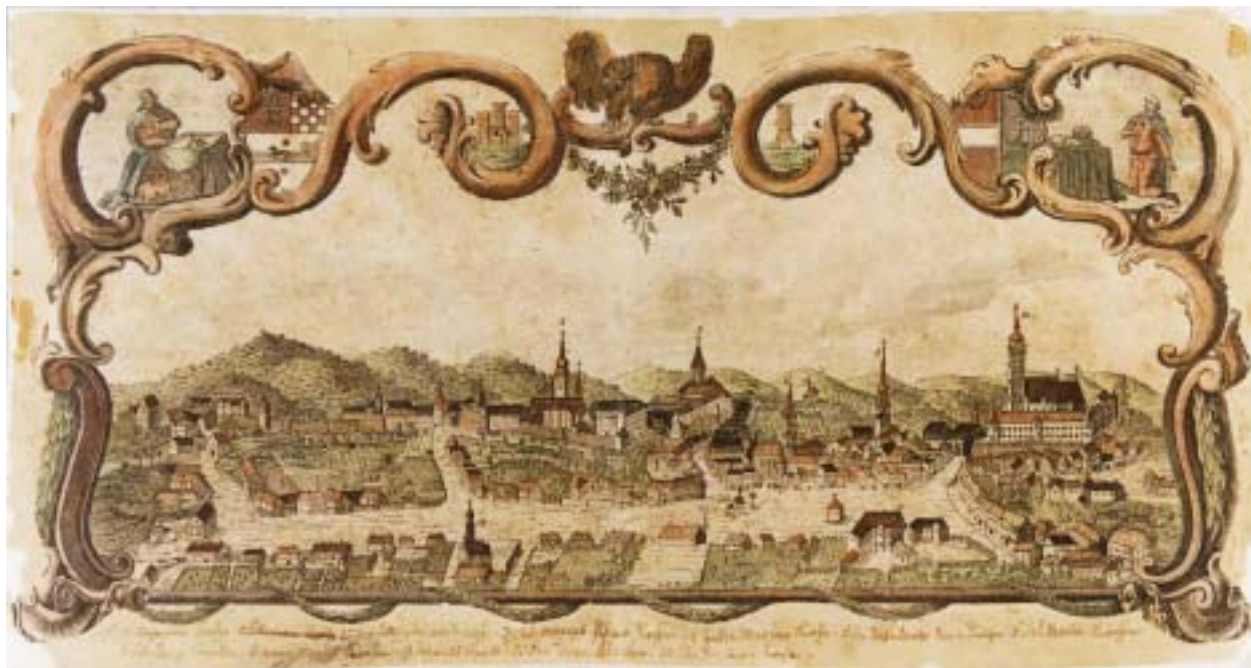
1. Prema „slobodnom i kraljevskom gradu Zagrebu“

Granice zagrebačkih teritorijalnih jurisdikcija nisu se mijenjale u 18. stoljeću. To ne znači da nije bilo sporova između „slobodnoga i kraljevskoga grada na brdu Gradecu zagrebačkom“ (*libera regia civitas Montis Graecensis Zagrabien-sis*), Kaptola (*Zagrabien-se Capitulum*), ali i biskupskoga grada (*Arx episcopalis*) te Laške Vesi (*Vicus Latinorum*) u biskupskom i Opatovine, Dolca i Nove Vesi (*villa nostra libera, Lepa Ves*) u kaptolskom podaništvu, kao i ostalih posjeda i sela u različitim pravnim statusima na tlu današnjeg Zagreba. Sporova je bilo i više nego u 17. stoljeću, ali nasilja je bilo mnogo manje. Na kraju 18. stoljeća pravni poredak – utemeljen u zagrebačkim, kraljevimskim i kraljevskim pravnim ustanovama, običajima i mnogovrsnim propisi-

ma – u usporedbi s početkom istog stoljeća bio je vidno uređeniji i učinkovitiji.

Sve rjeđi su bili, u stoljetnom rasponu, slučajevi „kapilarnog“ nasilja, osobito na mjestima gdje su ranije oni izbijali skoro ritualnom redovitošću (Potok, odnosno, Krvavi most, podgrađa itd.). Sve je manje sukoba bilo među „običnim ljudima“, purgarima i drugim žiteljima s jedne i druge strane, uključujući i kmetove. Još u kasnome 17. stoljeću tome nije bilo tako: „Tijekom 17. stoljeća nastavljaju se povremeni uzajamni napadi na domove i imovinu žitelja u nezaštićenim vanjskim naseljima, a još 1667. god. dolazi do teškog krvavog okršaja u predgrađu i na Potoku.“¹

Potentati (ljudi od utjecaja, moćnici) s jedne ili druge strane su u 18. stoljeću isto tako imali sve manje interesa da međusobne sporove rješavaju silom. Što je još važnije, epicentri gospodarskih djelatnosti i poduzetništva sve su se više

“Slobodni i kraljevski grad Zagreb” (*Liberia regiaque Civitas Zagrebiensis*) je naslov službene topografske karte koju je, po nalogu magistrata, napravio gradski geometar Leopold Kneidinger 1766. godine.²

Bila je to prva takva karta u gradskoj povijesti, a što je još važnije, bilo je to, izgleda, prvi put da je „slobodni i kraljevski grad” oficijelno ekskluzivno prisvojio zagrebačko ime.

pomicali na ŠoštarSKU Ves, Potok, Harmicu i dalje na predgrađa, prema savskom, donjogradskom jugu te u smjeru Černomerca i Maksimira. Gradskom redu pridonosili su poduzetnički interesi pripadnika raznih slojeva stanovništva u obje temeljne jurisdikcije. Barokna izgradnja u 17. i 18. stoljeću, primjerice, iziskivala je otvaranje brojnih „ciglenica” (malih ciglana) na raznim stranama gradečkih i kaptolskih posjeda, u podgrađima i još češće predgrađima. Otvaranje zagrebačkih manufaktura – novina 18. stoljeća – bilo je riskantna investicija. Javni red, napose

izlazak iz spirala različito motiviranog nasilja, bio je imperativna potreba razvitka Zagreba.

Grad se u 18. stoljeću počeo urbano integrirati „odozdo” iz svijeta rada i poduzetništva, ali, sve više i zbog promjene odnosa ljudi prema prirodi. Kao što su zagrebački biskupi u 18. stoljeću sve više uređivali svoj okoliš s druge strane tvrđavnih zidina – krećući se postupno u smjeru Maksimira – tako je i isusovcima sve važnijim postajao Sv. Ksaver. U promjeni odnosa prema okolišu sve češće su sudjelovali gradečki „purgari”, osobito imućniji među njima, a napose građani-plemići, koji su se u 18. stoljeću sve češće pojavljivali kao zemljoposjednici u donjogradskom podgrađu i predgrađu. Njima je zemlja bila nužna, s jedne strane za potrebe ladanjske dokolice, ali, s druge, još i više za poljoprivredne kulture. Oranice, povrtnjaci i voćnjaci bili su nužni za potrebe održavanja gradskih palača u kojima se sve više uživalo u kasnobaroknim i rokoko manirama. Sve brojniji plemići u Gradecu, nastanjujući se u gradu, nisu napuštali svoje kurije i/ili dvorce izvan Gradeca. Sezonski pa i učestaliji ciklusi izmjene staništa bili su sve uobičajeniji. Život „izvan zidina” i život „unutar zidina” postajali su sve više međuovisni.

Uzmac Osmanskog Carstva do Srijema i Zrmanje stvorio je temeljne pretpostavke da staleži Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije prije svega u Zagrebu usredotoče svoje obnoviteljske aspiracije. Poslije zrinsko-frankapanske tragedije neupitna je ostala staleška postojanost u habsburškom lojalizmu. Habsburški kameralizam, merkantilizam, i fiziokratizam – ne preferirajući Zagreb, nisu ga ni marginalizirali! – pridonijeli su u 18. stoljeću, čak i kada to nisu namjevali, ostvarenju zagrebačkoga i hrvatskoga staleškog političkog imaginarija sa zagrebačkim epicentrom. U svome širenju, oba zagrebačka podgrađa sve su se više urbano integrirala, pretvarajući Harmicu, dakle, predio *extra muros*, u novo, zajedničko gradsko središte.

Gradec i biskupsko-kanonički Kaptol usuglasili su se 1630-ih da se kaptolski Kraljevski sajam (oko 20. kolovoza) održava kao zajednički, ali da se zajednički razvija i stalno sajmište (*area seu forum nundiarium*) na Manduševcu, na gradskom zemljištu na samoj granici s kaptolskom i laško-veškom jurisdikcijom.³ Bila je to, perspektivno,

poduzetnička, napose trgovinska inicijativa velikog stila. Njezini dalekosežni učinci u punoj mjeri počeli su se osjećati već u 18. stoljeću. Nakon smirivanja tektonskih poremećaja koji su slijedili serije ratova i mirovnih ugovora s Osmanskim Carstvom (1699, 1718. i 1739. te 1791. godine), a kojima je Osmansko Carstvo geostrateški potisnuto iz Srednje u Jugoistočnu Europu, mogla je i zagrebačka trgovina ući u novo razdoblje svog razvoja.⁴

Iako Gradec od pojave Osmanlija nikada nije zapustio svoja podgrađa pa ni predgrađa, počeo je hrabrije izlaziti iz svojih zidina u drugoj polovini 17. stoljeća, dakle, već i prije nego što su Osmanlije bile potisnute iz Pokuplja u Pounje i Donje Podunavlje. Kaptol u tome nije zaostajao. Iako su brojni njihovi merkantilistički i drugi interesi ostali različiti pa i izrazito kompetitivni, manduševačko, odnosno, harmičko sajmište je u 18. stoljeću dubinski integriralo zagrebačke urbane nukleuse.

Preobrazbom dijela sela u predgrađa te uređenjem lokalnih i transregionalnih prometnica po suhu i vodi pa kultiviranjem okoliša, Zagreb je daleko prije 1850. godine, u svakom slučaju u kasnom 18. stoljeću, u mnogome postao objedinjen grad.

Prestavši biti pogranični grad na istočnoj granici s Osmanskim Carstvom, Zagreb nije prestao biti pogranični grad na svojoj zapadnoj granici prema unutrašnjoaustrijskim nasljednim zemljama. U 18. stoljeću, u dobu habsburškog apsolutizma – prvo, dvorskog i drugo, prosvijećenog – to je privilegiralo srednjoeuropske obrasce oblikovanja Zagreba, s unutrašnjoaustrijskim posredovanjima, ali i izravno utjecalo na cjelokupni njegov urbani razvitak.

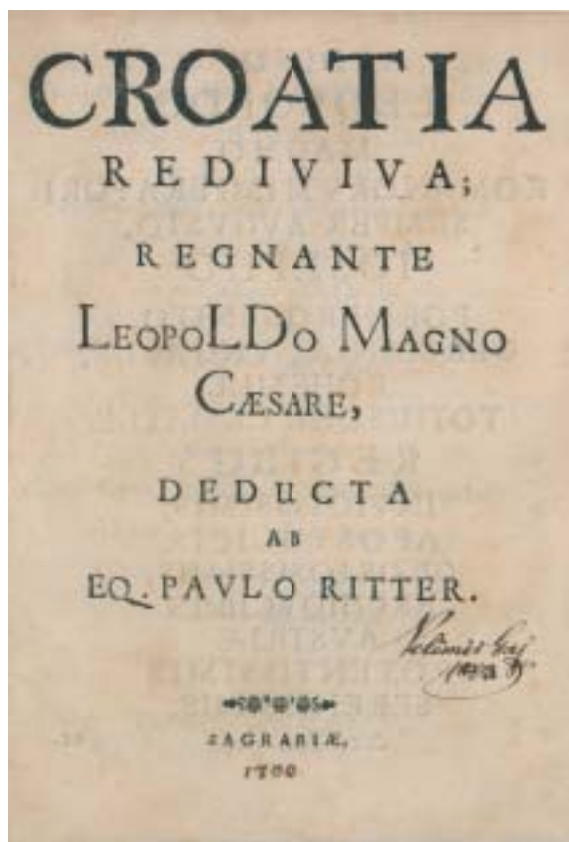
2. Pavao Ritter Vitezović i Maksimilijan Vrhovac

Moderna povijest Zagreba počinje sa Zagrepčanima 18. stoljeća, a među njima se – s time u vezi – može izdvojiti Pavla Rittera Vitezovića (1652-1713) i Maksimilijana Vrhovca (1752-1827), dakle, jednog s kraja 17. i početka 18. stoljeća, a drugog s kraja 18. i početka 19. stoljeća.

Obojica nisu bili Zagrepčani rođenjem, Vitezović u njemu nije ni umro, ali je mjesto obojice u hrvatskoj povijesti i kulturi ponajprije označenom onim što su učinili kao Zagrepčani, kao i onim što se o njima u potonjim vremenima mislilo i pisalo prije svega u Zagrebu. Time su obojica jedni od onih izdvojenih od njihova doba do danas koji su istovremeno i tvorci zagrebačkoga centralnog statusa u modernim hrvatskom društvu, naciji i kulturi, ali i njihova postojana referentna uporišta.

Kada god je riječ o leksikografskim sažecima obavijesti o Pavlu Ritteru Vitezoviću, nikada nije moguće izreći čime se sve on bavio, a da nešto važno ne ostane izostavljeno. Ako se kaže da je bio „povjesničar, književnik i leksikograf”, predviđet će se da je bio i kartograf, bakrorezac ili tiskar ili pak ratnik i političar itd. Senjanin nije bio samo rođenjem već i mentalitetom, ponajprije svojom borbenom ustrajnošću i samosviješću, iako će uvijek biti pitanje koliko se u tome alzaški geni s očeve strane prepliću s autohtonima, majčinima. Njegova je inicijalna izobrazba bila senjska i zagrebačka, potonja stečena u isusovačkoj gimnaziji, gdje mu je među profesorima bio i Juraj Habledić (1609-1678), jedan od utemeljitelja modernoga hrvatskog jezikoslovlja. U hrvatskim „ostacima ostataka” Senj i Zagreb bili su, pored ostalog, dva najjača duhovna središta, sijela skupija.

Vitezovićev odlazak u Rim 1670. godine, u godini uoči dalekosežnog raspleta u Hrvatskoj, bio je presudan i u njegovu vlastitom životu, pored ostalog i zato jer je u Rimu upoznao Ivana Lučića, neupitnog utemeljitelja hrvatske historiografije. Međutim, mnogostruke svoje talente i interese, znanja i umijeća on je ponajviše unaprijedio i obogatio radeći i živeći s kranjskim, slovenskim polihistorom J. V. Valvasorom u njegovu dvorcu Wagensbergu (Bogenšperku) 1676-1677. godine. Crpeći svoja znanja i inspiracije i iz srednjoeuropskih i iz sredozemnih vrela, Vitezović je oblikovao vlastitu intelektualnu kulturu na način koji je u Zagrebu od 13. stoljeća nadalje bio najrazumljiviji i najpoticajniji. Ništa neobično nije bilo u tome što je od 1680-ih godina nadalje, konačno od 1690. godine pa do godina pred svoju smrt, najviše toga i započinjao, ali, stjecajem

Croatia rediviva – djelo Pavla Rittera Vitezovića objavljeno 1700. godine.

proturječnih zbivanja koncem 17. i početkom 18. stoljeća, prekidao upravo u Zagrebu. Činio je to kao čovjek „starog poretka“, ali istovremeno i kao čovjek inovacija i dalekosežnih anticipacija. Hrvatski sabor povjerio mu je 1694. godine vođenje Kraljevinske tiskare (*typographia regni*) u Zagrebu, što je punom predanošću i radio dok mu nije bila oduzeta 1708. godine. Bila je to prva tiskara u banskoj Hrvatskoj. Važnije je da je Vitezović u toj tiskari, koja je iziskivala velike izdatke i napore, tiskao mnoštvo izdanja za različite svjetovne i duhovne potrebe, objavio i više svojih djela koja su na različite načine u samim temeljima moderne hrvatske kulture, počevši od pučkih *Kalendarium aliti miszečnik hervaski za leto 1695 te Kronika aliti spomen vsega svieta vikov* (1696). U potonjoj je, kompilirajući iz Vramčeve kronike, dokazivao da je Dalmacija dio Hrvatske, čemu će se, pišući i crtajući karte te sudjelujući u radu dvorskog povjerenstva koje je nakon Karlovačkog mira (1699) utvrđivalo interimperijalnu gra-

nicu na hrvatskom tlu, vraćati stalno, do kraja života:

„Iz toga doba potječe nekoliko Vitezovićevih rukopisnih karata, a najpoznatija je povijesna *Karta cjelokupnoga Hrvatskoga Kraljevstva (Mappa generalis regni Croatiae totius, 1699)*, vezano uz djelo *Oživjela Hrvatska (Croatia rediviva, 1700)* u kojem je razradio ideju o tom da su svi Južni Slaveni zapravo Hrvati... Njegova historiografska djela, u kojima ističe temeljnu ideju o poistovjećivanju svih Južnih Slavena s Hrvatima, ostavila su snažnoga traga u hrv[ataskoj] historiografiji predilirskoga doba. Uz povijesne rasprave pisao je pjesme, poslanice i jezikoslovne rasprave... Pisao je latinskim i hrv[ataskim] jezikom, prvo rođenom čakavštinom, ali prihvaćajući poslije kajkavštinu i štokavštinu. Imao je potpuno jasnu tronarječnu koncepciju općehrvatskoga knjiž[evnog] jezika, s dotad najboljim latiničnim slovopisom temeljenim na jednoslovima. (...).”⁵

Vitezović je došao u Zagreb uvjeren da je to grad velike budućnosti u „oživljenoj Hrvatskoj”, ali i zato što se nadao da će u svojim zrelim godinama u njemu moći početi živjeti na način koji će mu omogućiti ostvarenje njegovih velikih projekata. Svoju je budućnost vezao za budućnost grada. Kraljevinsku tiskaru Vitezović je prenio „iz Vlačke ulice u slobodni kraljevski grad na brdu Gracu” u kuću, u kojoj je i sam stanovao i koju je prozvao po primjeru svoga pokojnog prijatelja Valvasora svojim „muzejem”.⁶ Vitezovićev „muzej” bio je vrlo živo stjecište ljudi koji su razvijali kulturne potrebe u duhu vremena, prvo takve vrste u Zagrebu. Raznovrsna njegova djelatnost, kao i materijalni interesi, stvarali su i protivnike, ako ne brojne, onda svakako bezobzirne. U zimu 1710. godine bolesni Vitezović je napustio Zagreb i otišao u Beč, gdje je 1713. godine, duboko ojađen i umro. Nakon njegove smrti brigom bečke Ugarske kancelarije popisana je sva njegova imovina, napose rukopisi, koji su potom bili i primjereno pohranjeni, tako da ih je 1749. godine, s ovlaštenjem kraljice Marije Terezije, drugi veliki, još kontroverzniji Zagrepčanin 18. stoljeća, kanonik Adam Baltazar Krčelić prenio u Zagreb, čime počinje njihov novi život, koji ne prestaje do suvremenog doba.⁷

U mladosti Maksimilijan Vrhovac je bio krenuo očevim putem, ušavši u vojnu službu. Nejasno je zašto se odlučio stupiti kao klerik u zagrebačko sjemenište. O njegovoj obitelji se malo zna. Filozofiju je studirao u Hrvatskom kolegiju u Beču, a teologiju u Bologni, gdje je i doktorirao 1774. godine. Bio je jedan od brojnih Hrvata koji su studirali i u Austriji i u Italiji, ali i jedan od rjeđih koji su takvu izobrazbu stekli a da su bili podrijetlom iz obitelji skromnijeg društvenog položaja.

Zaredivši se 1775. godine, postao je profesor dogmatike na zagrebačkoj Kraljevskoj akademiji, te suplent bogoslovije. U svega desetak godina postao je bilježnik Duhovnog stola, kanonik zagrebačkog kaptola, kanonik čazmanskog kaptola te rektor zagrebačkog sjemeništa (1785) i prvi rektor budimskog centralnog sjemeništa (1786). Već godinu dana kasnije, 1787, Josip II, na temelju svoga *ius patronatus*, inicirao je njegov izbor za zagrebačkog biskupa. Bilo je to, dakle, u Vrhovčevoj 35-oj godini. Zagrebački biskup je

Portret Maksimilijana Vrhovca.

ostao do smrti (1827), dakle, sljedećih trideset godina.⁸

Njegov streloviti uspon u crkvenoj hijerarhiji s jedne je strane bio meritokratske naravi. Vrhovac je neupitno bio vrlo nadaren, sposoban i radan čovjek. S druge strane, njegove su sposobnosti mogle biti uočene u jozefinističkom ozračju, u dobu potrage za talentima, napose onima koji su bili spremni kritički se distancirati od crkvene tradicije u njezinim jozefinistički prijepornim vidovima. U tim godinama značilo je to, skoro u pravilu, također biti slobodni zidar.

Kada je godine 1792, u promijenjenim okolnostima poslije početka Francuske revolucije (1789), započeo dinastički obračun sa slobodnim zidarima, njihov uhićeni čelnik u Ugarskoj, Ignjat Martinović (1755-1795), optužio je u istrazi pored ostalih i Maksimilijana Vrhovca da je „šef jezuitizma u Hrvatskoj” te jedan od „glavara ceha u koji su udruženi jozefini, iluminati i jezuiti”. Vrhovac se s velikim naporom i neizvjesnošću uspio obraniti od optužbi, koje su mu svojim proturječjima to donekle i olakšale.⁹

Povelja Maksimilijana Vrhovca.

Pad Mletačke Republike (1797) motivirao je staleški hrvatski nacionalizam da se u načelu izjasni za sjedinjenje Dalmacije, Hrvatske i Slavonije na temelju hrvatskoga državnog prava. Vrhovac je u tome aktivno, predvodnički sudjelovao, ali, ipak, pazeći da ne učini ništa što bi ga iznova moglo učiniti sumnjivim na Dvoru. Koristeći svoje ovlasti biskupa, povremeno namjesnika banske časti, ali i čovjeka s izravnim dvorskim vezama, neupitno je praktičnopolitički otvorio pitanje koje će u 19. stoljeću biti jedno od ključnih u hrvatskoj politici u Habsburškoj Monarhiji i koje će imati važnog udjela pri odlučivanju o prekidu državnopravnih veza s Habsburškom Monarhijom 29. listopada 1918. godine.

Mnogo dosljednije bilo je njegovo odupiranje uvođenju mađarskog jezika u Banskoj Hrvatskoj. Godine 1805, u Gornjem domu Ugarskog sabora izjasnio se za potrebu uvođenja „ilirskog

jezika”. Činio je to sa sviješću da taj jezik treba razviti, prilagoditi suvremenim komunikacijskim potrebama, što je i bio razlog da je korespondirao s najvećim slavističkim autoritetima njegova doba J. Kopitarom i J. Dobrovským. Prekupivši Trattnerovu tiskaru 1794. godine, inače smještenu u Vlaškoj ulici, Vrhovac je u mnogo širem krugu nego što je stoljeće ranije bio Vitezovićev, počeo tiskati knjige poput Katančićeva *Fructus auctumnales* (1794), *Kroatische Sprachlehre...* Franje Korniga (1795), a on sam je tiskao *Rituale Romano-Zagrabiense* (1796). Iako su se u toj tiskari, kojoj je ubrzo morao prestati biti vlasnik, najčešće tiskala izdanja na hrvatsko-kajkavskom jeziku, nije ih mali broj bio na hrvatsko-štokavskom, napose, „slavonskom” (primjerice, Vid Došen, Antun Kanižlić itd.).¹⁰

U promijenjenim okolnostima godine 1813. uputio je poslanicu svećenstvu svoje dijeceze s

preporukom da skuplja narodno jezično blago, hrvatsko i slavonsko, tj. kajkavsko i štokavsko.¹¹ Njegov glazbeno-plesni prikaz *Pleszopiszen* (1818) trebao je podržati navedenu inicijativu. Očito je bilo da mnogi poslovi, započeti u Vitezovićevo vrijeme, nisu bili okončani. S druge strane, hrvatska jezična situacija bila je mnogo složenija nego u Vitezovićevo vrijeme, ali u Vrhovčevu dobu nije bilo talenta poput Vitezovića, sposobna kreativno koristiti izražajne mogućnosti sva tri hrvatska narječja te ih istovremeno rječnički sistematizirati.

Ono što bitno razlikuje Vitezovića i Vrhovca je sljedeće. Prvi je bio svojevrsni lučonoša intelektualnog profesionalizma u hrvatskoj kulturi. Bio je čovjek koji je živio prije svega od svojih djela i kulturnih projekata. To ga je na kraju i slomilo. Vrhovac je bio biskup najvažnije i najbogatije hrvatske biskupije i to u doba kada je na europskom Zapadu već bila počela moderna industrijalizacija. Novčana sredstva kojima je raspolagao koristio je za gospodarska i kulturna ulaganja, ponekad velikog stila, u Zagrebu (Zakladna bolnica, sirotište, parkovne površine, izdašni poklon za knjižnički fond Kraljevske akademije itd.) i izvan Zagreba (regulacija rijeke Kupe, izgradnja Lujzinske ceste, lječilište Stubičke Toplice itd.). U oba slučaja riječ je o projektima koji su utemeljivali još uvijek urbano polarizirani Zagreb kao moderno hrvatsko središte.

3. Grad i njegovi građani

„Varaš Gerčka gorica v Zagrebe” (Vramec, Belostenec) sa svojim podgrađima (*nova villa civitatis* i *vicus litifigulorum* na jugu te *vicus Theutonorum* (*sutorum*) na istoku i *vicus carnificum* na zapadu) zapremala je u 18. stoljeću površinu sličnu onoj u 14. stoljeću, kada je „unutar zidina” i „izvan zidina” imala oko 15 ha.¹² U to su doba Kaptol s Biskupskim gradom, Laška Ves, Opatovina i Nova Ves zapremali 10 ha, što znači da je ta „povijesna jezgra” u usporedbi sa stanjem iz 1857. godine bila mali dio ukupne gradske površine od 40,8 km².¹³

Stanovništvo povijesne jezgre današnjeg Zagreba bilo je 1670-ih godina procijenjeno na

„najmanje 3600 stanovnika”: „Od tog broja 56% otpada na Gradec, a 44% na biskupsko-kaptolski Zagreb”,¹⁴ a „od šezdesetih godina 17. do kraja 18. st. porastao je broj stanovnika Zagreba za nekoliko tisuća”.¹⁵

Kada je riječ o kretanju stanovništva stalnog i/ili ustaljenijeg boravišta na istom području, u 18. stoljeću moguće je dati pouzdanije odgovore nego u ranijima jer se u ovom razdoblju povećao broj raznovrsnih predstatističkih ili protostatističkih izvora. Oni su mnogo izdašniji za „slobodni i kraljevski grad” nego za biskupsko-kaptolski Zagreb. Za historijsku demografiju Zagreba u 18. stoljeću, kao i u 17. stoljeću, važni su izvori crkvene provenijencije (matične knjige i vizitacije), ali su učestalije rađeni novi popisi koje je za fiskalne ili vojne potrebe provodila država.¹⁶ Povećao se i broj drugih izvora, među kojima su najvažniji *Knjiga građana* (*Prothocolum Civium Liberae Regiaeque Civitatis Zagrabienensis*) od 1733. do 1864. godine,¹⁷ koja je objelodanjena u *Povijesnim spomenicima grada Zagreba* (sv. 21. i 22) te zajedno s monografijom o Zagrebu i njegovu stanovništvu omogućuje mnogo pouzdanije korištenje objavljenih radova i dostupnih vrela.¹⁸

Prvi opći popis stanovništva civilne Hrvatske realiziran je sa silnim teškoćama 1754. godine. Krčelićevo svjedočanstvo s time u vezi je važno jer je i on bio jedan od popisivača, a istovremeno je i svjedočanstvo o razini socijalne konfliktnosti u hrvatskome staleškom društvu u „dobu reformi” i to ne samo u matricama socijalne hijerarhizacije nego, još i više, unutar viših društvenih staleža i slojeva.¹⁹

U jozefinskom i postjozefinskom razdoblju bilo je više različitih popisa stanovništva, međutim, još uvijek ograničeno upotrebljivih za pouzdanije usporedbe.²⁰ Primjerice, podaci iz jozefinskog popisa stanovništva 1786, inače, pisanoga hrvatsko-kajkavski (*sic!*), obuhvaćaju 2716 „prisutnih stanovnika”. Opći popis stanovništva iz 1787. godine – koji je statistički bio još jedan stručni pomak unaprijed, neovisno o manjkavostima izvedbe – registrirao je u gradu (Gradecu) 2815 stanovnika te 576 obitelji u 419 kuća. Među njima je bilo 176 građana, 3 seljaka, 77 članova obitelji, 378 sluškinja i slugu, 293 stanovnika ne-

određena zanimanja, 188 plemića, 57 službenika i 47 svećenika. Isti broj, 2815 duša, sadržavao je i izvještaj župe sv. Marka iz iste godine, s tim što je taj izvještaj uključivao i okvirne podatke o 279 duša u Frateršćici, 215 u Horvatima, 40 na Prekrižju i 115 na Trnju, ukupno, 3463 duše.²¹ Kaptolska župa sv. Marije je 1771. imala 1770 duša, a sv. Ivana 780 duša.²² Prema crkvenom popisu župa s jedne i druge strane Potoka 1818. godine, u Zagrebu su bile 8763 duše.²³

Porast gradskog stanovništva u drugoj polovini 18. stoljeća bio je ponajviše mehanički, imi-

Zapisnik novoprimljenih zagrebačkih građana (iz 1733. godine).

gracijski. Da bismo problem učinili složenijim, nužno je upozoriti da su u matične knjige umrlih, za razliku od matičnih knjiga rođenih i vjenčanih, mogli biti upisivani i oni koji nikakve druge veze sa Zagrebom nisu imali osim što su u njemu umrli. Od kraja 17. do početka 19. stoljeća Zagreb je u ciklusima bio pun pa i prepun vojske, ali i osumnjičenika i kažnjenika, koncem stoljeća i ratnih zarobljenika s raznih strana svijeta itd. Nije bilo malo onih među njima koji su pomrli.

Urbano-historijski je bitno da je u 18. stoljeću rastao sociodemografski udio radnih, imućnih i prestižnih pojedinaca i skupina. To je također bio važan vid procesa pretvaranja više gradskih jezgara u jednu te postajanja Zagreba modernim nacionalnim hrvatskim središtem u 19. stoljeću.

Već u 17. stoljeću grad je postao, zahvaljujući prije svega isusovcima, grad razmjerno masovne naobrazbe, dakako, po kriterijima vremena, a napose na europskom Jugoistoku. U istom smjeru se razvijao u 18. stoljeću, neovisno o šoku koji je doživio s ukidanjem isusovačkog, ali i pavlinskog i kapucinskog reda te, u gradu posebno cijenjenih klarisa. Popisi iz 1780, 1781. i 1782. bilježili su i „učitelje slobodnih znanosti” u porastu od 4 do 26, „učenike nižih škola” u porastu od 44 do 68, „učenike srednjih i viših škola” u porastu od 130 do 149, „pitomce konvikta” u porastu od 1781. do 1782. godine s 64 na 67 te svećenike u porastu od 25 na 35. Jedino je redovništvo spalo s 51 na 28.²⁴ Imajući na umu ukupno stanovništvo, „učitelji” i „učenici”, svjetovni i duhovni, činili su oko 10% žitelja. Istovremeno, u gradu je rastao broj slugu, težaka, prosjaka i siromašnih itd., a ne samo plemića, obrtnika, trgovaca i činovnika, o čemu se obično raspravlja. K tome, broj prvih brže je rastao nego broj drugih.

Kontinuitet jednogodišnjeg života u gradu, kao preduvjet za stjecanje građanskog statusa, također nije bio uvijek jednostavno osigurati. Primjerice, trgovci, koji su mogli biti vrlo poželjni, ali već zbog poslovnog kretanja od sajma do sajma te iz mjesta u mjesto, ako ni zbog čega drugog, vrlo su teško mogli udovoljiti tome uvjetu.

Velikih su teškoća imali i oslobođeni kmetovi, koji su u dosta slučajeva, čak i kada bi dogovorno napustili plemićki posjed, vrlo teško dola-

zili do isprave o oslobađanju (*litterae manumissionales*). Svatko tko je mogao, htio je zaraditi na njihovu prelasku iz staleža neslobodnih u stalež slobodnih. Kada se, k tome, ima na umu da se građansku punoljetnost stjecalo sa 24 godine, a da prosječni životni vijek nije bio mnogo viši, lakše je shvatiti zašto se tako teško dolazilo do građanskog statusa, naročito u slučaju manje imućnih i zašto su toliki obiteljski diskontinuiteti u prenošenju građanskih prava s oca i sina.

Grad je mogao limitirati useljavanje manje poželjnih, ali i poticati useljavanje više poželjnih, naročito kada je riječ o obrtnicima u profesijama koje u gradu nisu imale tradiciju, a takvih je u 18. stoljeću, u doba sve veće podjele i specijalizacije rada u Europi, bilo vrlo mnogo. To i jest razlog što su obrtnici u novim profesijama redovito bili stranoga podrijetla i što su redovito dolazili sa zagrebačke zapadne strane, od Kranjske i Štajerske sve do sjeverne Italije i još više iz unutrašnjoaustrijskih i drugih habsburških carskih zemalja, od Češke i Moravske do Porajnja. S njima je došla i proizvodnja piva, ali i kultura kavanskog života. Pivovaru je „(o)snovao (...) oko 1720. god. pivarski majstor Franjo Hos, porijeklom iz štajerske građanske obitelji. (...) kasnije postaje i općinskim prisjednikom. (...) Od sredine 18. stoljeća taj pogon prelazi pod gradsku upravu, pa sve do 1848. god. na tom mjestu nalazimo varošku pivovaru (*Domus braxatoria civitatis*).”²⁵ Prva kavana u Zagrebu 1749. godine pripadala je Leopoldu Thunnu (Dun): „Možda je bila negdje u Dugoj ulici.”²⁶ Dakle, oni ne dolaze samo sa svojim strukama nego i sa svojim običajima i načinom života, nerijetko apartnima u gradu koji je u 18. stoljeću počeo i sam više voditi računa kako se odijeva, kakvu obuću nosi, kako se ukrašava, kako uređuje svoje interijere pa i eksterijere. Poduzetnički orijentirani građevinski ceh bio je djelo njemačkih obrtnika: „Zajednička organizacija građevinskih obrtnika osnovana je 1741-1742. god. na poticaj zidarskog majstora Matije Leonharta. On je u naš grad došao iz Beča, upisan u knjigu građana Gradeca 1730. god., a kasnije postaje vodećim zagrebačkim graditeljem.”²⁷ Taj su ceh činili građevinski obrtnici, stolari, tokari, staklari, orguljari itd.

„Slobodni i kraljevski Gerčke Gorice varaš zagrebački” na prijelazu 17. u 18. stoljeće mnogo

je više bio trgovački grad nego obrtnički! Ako je riječ o tome tko se sve u Zagrebu u to doba bavio trgovinom, najjednostavniji bi odgovor bio „svi”. Bili su to prije svega domaći trgovci, kako oni koji su bili zagrebački građani tako i oni strani koji su bili stekli pravo trgovati s nizom ograničenja; drugo, bili su to zagrebački obrtnici, ponovo domaći i strani, treće, u Zagrebu su trgovali velikaši i plemići te načelno svaki posjednik, a četvrto, radili su to i zagrebački kmetovi u skladu s običajima i magistratskim propisima i, na koncu, peto, trgovinom u Zagrebu bavili su se

Arithmetika Horvatszka, autor Mihaly Sillobod Bolssich (Mihalj Šilobod Bolšić). Šilobodova kajkavska aritmetika, udžbenik i prvi potpuni sustav hrvatskog aritmetičkog nazivlja tiskana je 1758. u Zagrebu.

A. B. Krčelić

Adam Baltazar Krčelić.

Za zagrebačku historiografiju sretna je okolnost što je grad u 18. stoljeću imao tako marljivog i dobro informiranog kroničara kakav je bio kanonik, politički djelatnik, povjesničar i književnik Adam Baltazar Krčelić (1715-1778). Njegove *Annuae ili historija 1748 - 1767* jedinstveno je kroničarsko djelo, koje na izvanredno živi način dočarava onovremeni Zagreb, u rasponu od političkih zbivanja do svakodnevnog života, uključujući govorkanja i šaljive priče u gradskom opticaju.

Krčelić se školovao kod isusovaca u Zagrebu, u Hrvatskom kolegiju u Beču i u Ilirskom kolegiju u Bologni, gdje je 1738. stekao doktorat iz filozofije i teologije. Bio je štićenik biskupa Branjuga, koji ga je cijenio kao vrlo obrazovanog mladog čovje-

ka. Kao mladi župnik u Selima kraj Siska, Krčelić je stekao prva priznanja umjesnim držanjem za vrijeme kuge, a zatim ga je 1745. biskup imenovao prefektom sjemeništa u Zagrebu, pa kanonikom zagrebačkog kaptola i rektorom Hrvatskog kolegija u Beču, gdje je svojom pronicljivošću i elokvencijom bio zapažen i na dvoru carice Marije Terezije. Sama carica predala mu je rukopisnu ostavštinu Pavla Rittera Vitezovića i ponukala ga da u Vitezovićevo duhu nastavi pisati hrvatsku povijest. U Beču, Krčelić je postao zagovornik reformi koje su inicirali Marija Terezija i njen sin Josip. Ostao je doživotni pristaša politike bečkoga dvora, što su mu mnogi u Hrvatskoj zamjerali.

Pored desetak historiografskih radova, među kojima se ističu *Povijest zagrebačke stolne crkve* i *Prethodne napomene o kraljevstvima Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, najpoznatije i svakako najvažnije Krčelićevo djelo su već spomenute *Annuae ili historija 1748 - 1767*. Ta golema kronika obuhvaća 556 stranica velikog A-4 formata ili oko 1200 standardnih knjiških stranica. U Zagrebu se čulo da Krčelić piše takvu kroniku, pa su mnogi strepili da će biti objavljena, jer je autor bio poznat po svojoj neumoljivoj kritičnosti, pa i po zajedljivosti i ironiji. Krčelić se ipak nije usudio da za života objavi *Annuae*, pa ih je oporučno povjerio knjižnici Kraljevske akademije u Zagrebu. Pod raznim utjecajima knjiga nije tiskana i daljnjih 115 godina, a napokon je objavljena 1901. u prijevodu s latinskog Tadije Smičiklase i, ponovno, 1952. u prijevodu Vladimira Gortana.

Ovdje, iz kronike, navodimo nekoliko karakterističnih cjelina:

GODINA GOSPODNJA 1755. Ova je godina bila vrlo kobna za „Slavoniju” zbog općih i gotovo posvudašnjih buna. Stoga ću prikazati samo njih i osobito sukobe, borbe, mržnje i njihove posljedice. ... Kad su 7. siječnja ove godine oficiri po zapovijedi generala Guicciardija utjerali novac za odoru, ljudi se u križevačkoj pukovnji otvoreno odupriješe. To je križevačkom pukovniku slobodnom barunu Ignjatu von Leillerspergu dojavio moj brat Josip Krčelić, koji je tu bio t. zv. stariji zamje-

nik kapetana... Ali pukovnik je tvrdio da je njegov izvještaj lažan... [i] dao nalog, da do 20. siječnja utjera novac, i pri tome tvrdio, da je otpor naroda samo izmišljotina oficira [...] Ipak se 20. siječnja raspali vatreni bijes po čitavom generalatu, kad je došlo do hvatanja oficira [...] Bili su zatučeni svi, za koje je to tražio [kapetan Petar] Ljubojević, glava buntovnika. (*Annuae*, str. 163, 165)

STRAH ZAGREPCANA (u povodu vijesti o seljačkim pobunama 1755 – op. ur.) [...] Čudno je i nevjerovatno, kakvi su se prizori i kakav metež vidjeli po Zagrebu. Posvuda strah, a pojedinci su se mučili, da svoj imutak skrivaju unutar zidina kraljevskoga grada, dapače i sami članovi kaptola. Pristup na Kaptol bio je zabranjen svima, a osobito plemićima. [...] U gradu izniješe na trg neke topove, koji kod stručnjaka izazivahu smijeh. Škole su bile zatvorene za nekoliko dana, štaviše zbog straha bili su raspušteni i isusovci, a rektor njihova zagrebačkoga kolegija, otac Ivan Galjuf, bijaše otišao u Štajersku s ispravama i novcem kolegija. (*Annuae*, str. 174)

PATAČIĆ KUPUJE NOVIGRAD. Barun Stjepan Patačić, koji je nekoć i još za mog sjećanja bio siromah [...] toliko se obogatio svojim kostajničkim zapovjedništvom, da je ne samo dao u zajam raznim ljudima znatne svote novca i otkupio imanje Vidovec u varaždinskom polju, već je prošle godine kupio od teutonskog reda vlastelinstvo Novigrad poviše Karlovca za 52.000 forinti otkupivši od drugih obližnje zemlje... (*Annuae*, str. 41)

BATTHYÁNY KAO TRGOVAC. Nakon završetka sabora pukovnik grof Adam Batthyány otputova 22. ožujka u Ugarsku. (On je zajedno sa svojom ženom Terezijom rođenom Illesházy, s veoma brojnom služinčadi i 40 konja bio gost u ovdješnjem biskupskom dvoru više od tri mjeseca uz veliki trošak za biskupa.) (*Annuae*, str. 69)

NOVI PLEMIĆI. O JULIJANI HOHNEMER. [...] Nadalje plemićki list Josipa Hohnemera, upravitelja zagrebačke pošte i senatora. Plemstvo je svom ocu i bratu Josipu, bivšem isusovcu, pribavila kći Julijana. Ona se u 17. godini bila udala za sada pokojnog trgovca Josipa Ziebenega, poznatog bogataša, već starca, koji je ludovao od ljubavi za njom. Bila je vrlo lijepa i imala je mnogo ljubavnika. Malo poslije udaje ostala je udovica i baštinica silnog bogatstva, pa su je mnogi prosili zbog ljepote i novca. Udala se za baruna Kulmera u Štajerskoj i platila plemićki list za spomenute... (*Annuae*, str. 40)

O KRIVOTVORENJU PLEMIČKIH LISTOVA. [...] I u aferi s krivotvorenjem plemićkih listova, za koju su svi mislili da će biti ozbiljno ispitana i da će krivci biti kažnjeni, postupak se vodio vrlo mlitavo sa svrhom, da se sve smiješa i preda zaboravu [...] Neki govorahu, da u tu aferu moraju biti upletene uglednije ličnosti, iz obzira prema kojima ban tako postupa, i sumnjahu, da su to biskup, Najšić, Bužan i Batthyány. Neki opet nagađahu, da je ban potkupljen novcem. [...] Ban je katkada znao kazati, ako se u tu aferu dublje zahvati, da će zbog sramnog postupka biti osuđene u kraljevini sve uglednije ličnosti, što će baciti ljagu i na samu kraljevinu... (*Annuae*, str. 341)

Ivan Rauch dao je 1743. naslikati četiri obiteljska portreta: portret supruge Katarine sa sinom Pavlom te portrete kćeri Cecilije, Barbare i Ane Marije. Baltazar Adam Krčelić zabilježio je i obiteljska ogovaranja, dogodovštine, „pikanterije“ i „lascivnosti“ iz života ove plemićke obitelji spominjući, među ostalim, da je Katarina Rauch poludjela pa je muž imao posla s luđakinjom, a Barbara bludno grijeshila u očinskoj kući sa Stjepanom Josipom Žuvićem i prije je postala majkom nego zakonitom ženom. Stoga je otac na umoru nije ni spomenuo već jedino odredio svotu od 500 forinti za pokoj njezine duše.

Cithara octochorda – zbornik crkvenih napjeva koralnih melodija te crkvenih napjeva na kajkavskom narječju i na latinskom jeziku. Prvo i drugo izdanje objavljeno je u Beču, a treće u Zagrebu 1757. godine.

preprodavači i prodavači kruha i drugih živežnih namirnica na trgu. Bitno je da je trgovati mogao svaki zagrebački „purgar” s različitim robama i ovlaštenjima na dnevnom trgu, tjednim i godišnjima sajmovima. Obrtnici su u takvu poimanju trgovine bili bitni jer su svoje proizvode izrađivali i prodavali, k tome, prodavali su ne samo u svojim radionicama nego i na sajmovima, bilo u Zagrebu, bilo izvan Zagreba. Svaki pokušaj cehovske regulacije trgovine pogađao je suviše mnogo osobnih i skupnih interesa. Bilo je očito lakše bitno ograničiti politička prava građana 1609. godine nego dovesti u pitanje njihova prava na trgovinu čitavih stotinu godina kasnije!

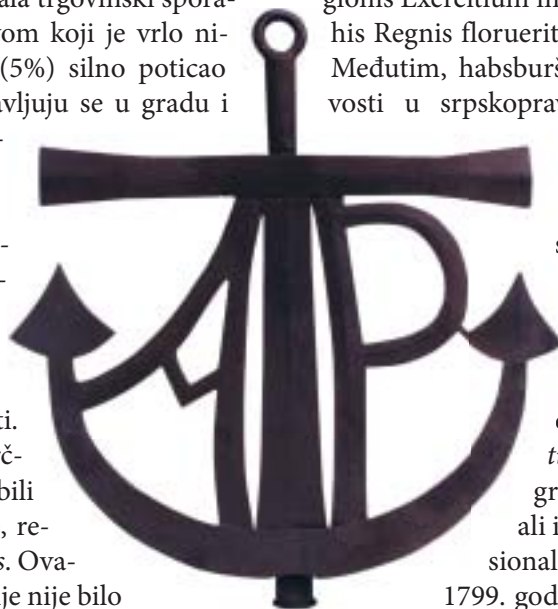
Strani trgovci u načelu nisu smjeli prodavati izvan sajмова, neovisno o tome imaju li u „varašu” dućan (*officina*) ili nemaju. Strani trgovci kao

sajamski (*nundiatores*) izlagali su svoju robu na prodaju na vlastitim kolima na kojima su je dopremili, ili su plaćali posebno prodajno mjesto „stant” (prema njem. *Stand*, znači, bili su *Ständler*, lat. *tuguriste*).²⁸ Ulazak stranih trgovaca olakšan je već polovicom 18. stoljeća, kada im je postalo moguće steći građanstvo, a da prethodno nisu kupili vlastite kuće. Važnije je bilo raspolagati kapitalom za veće trgovinske poduhvate, važnije je bilo otvoriti se za one strane trgovce koji su njime raspolagali i to u gradu koji je s takvim kapitalom oskudijevao.²⁹

Stoga je posebno koristan bio poticaj koji je stigao s vjerojatno najmanje željene strane, iz Osmanskog Carstva. Poslije Požarevačkog mira 1718. godine, s kojim je Habsburška Monarhija stekla punu kontrolu nad rijekama Savom i Du-

navom do Vlaške te potpisala trgovinski sporazum s Osmanskim Carstvom koji je vrlo niskim carinskim stopama (5%) silno poticao trgovinsku razmjenu, pojavljuju se u gradu i „turski” trgovci. To je kumulativni pojam koji u 18. stoljeću uključuje osmanske podanike različitih etnokonfesionalnih i političkih provenijencija, uključujući ponovo i Dubrovčane, ali i pravoslavne trgovce različitih narodnosti. („Turski”, dubrovački i „grčki” trgovci su općenito bili *quaestores*, dok se domaće, rekotom, nazivalo *mercatores*. Ovakvo pojmovno razgraničenje nije bilo dosljedno provođeno.) Grad je već ranije bio krajnje suzdržan prema dubrovačkim trgovcima, tako da je razina suzdržanosti prema pravoslavcima mogla biti samo još osjetno viša. Dubrovački su trgovci obično išli u unosnije poslove, a pravoslavni je bilo i u najunosnijim i u najneunosnijim poslovima, što će kasnije, u 19. stoljeću, nerijetko s još više uspjeha biti slučaj i sa židovskima. Time je i otpor spram njih bio dijelom veći, ali i potreba za njima još veća.

Kada je o pravoslavcima riječ, posebni je problem bila hrvatska staleška vjerska politika. Od 1606. godine u Hrvatskoj rimokatolička vjeroispovijest bila je jedina dozvoljena, što je priječilo čak i politiku crkvene unije u slučaju „grkokatolika”, o drugim i da ne govorimo. Instrukcijom ablegatima Hrvatskog sabora sa zasjedanja od 1. lipnja 1722. godine, te 5. člankom sa saborskog zasjedanja od 24. srpnja 1723. i 15. člankom sa saborskog zasjedanja od 18. kolovoza iste godine, zatim 3. člankom instrukcije sa saborskog zasjedanja od 12. travnja 1728. godine odnosno 3. člankom instrukcije sa saborskog zasjedanja od 1. ožujka 1741. godine, kao i više puta kasnije, uvijek je iznova potvrđivana staleška politika vjerske isključivosti.³⁰ Formulacije zaključaka obično su počinjale ovako: „Quiniam in haec usque tempora Romano-Catholica duntaxat reli-

gionis Exercitium imperturbare et constanter in his Regnis floruerit et etiamnum floreret, ...”³¹ Međutim, habsburška politika vjerske trpeljivosti u srpskopравoslavnom slučaju poslije 1690. godine, iako nikada nije bila staleški prihvaćena u civilnim Ugarskoj i hrvatskim zemljama sve do 1790/1791. godine, činila je svoje, definitivno poslije *Toleranzpatenta* Josipa II od 21. prosinca 1781. godine. *Mercatores Graeci ritus non uniti* brzo su se integrirali u zagrebačke realnosti, ali i kultivirali svoje etnokonfesionalne posebnosti. Već 1790. i 1799. godine javili su se njihovi kandidati za zagrebačko gradsko vijeće, što su kraljevski povjerenici podržavali. Riječ je bila o poduzetnim i bogatim ljudima. Dakle, zagrebački su trgovci, pored onih autohtone provenijencije, bili ljudi s raznih strana Zapada i Istoka, što je trgovački gremij u gradu činilo poduzetnim na način koji će kasnije u 19. stoljeću doći do svoga punog izražaja.

Strani trgovci, neovisno odakle su dolazili, stizali su u grad nerijetko s većim kapitalom, bilo u robi bilo u gotovu novcu. Takav trgovac nastojao je steći što bolji ugled, kupiti kuću u Zagrebu i što prije dobiti građansko pravo. Kad ga je stekao, težio je što prije postati „domaći” trgovac koji se s ostalim domaćim trgovcima borio protiv dolaska novih stranih trgovaca u Zagreb. (Dakako, ako to nisu bili njegovi poslovni partneri.) Potkraj 18. stoljeća osjetio se utjecaj takvih trgovaca na razvitak zagrebačke trgovine. Oni su sve više potiskivali trgovce mješovitom robom, polažući težište trgovine na specijalizaciju. Tako su se javile prve trgovine obućom, manufakturnim produktima i sl. Trgovina mješovitom robom je postupno dobivala drugo značenje, tj. trgovine namirnicama, dakle, značenje koje i danas opstoji.

Što se grad više integrirao, s vlastitom voljom ili protiv nje, u habsburšku zbilju u promjenama,

▲ Cimer trgovine Augustina Prilinga, izrađen oko 1790. Trgovina se nalazi na uglu Markovog trga i Ćirilometodske ulice od 1766. godine.

postajao je atraktivniji i plemstvu koje je svoj uspon i status potvrđivalo i unapređivalo u zemaljskim i dvorskim službama, u vrlo širokim rasponima svjetovnih i duhovnih promaknuća. To je pretpostavljalo plemićki život u gradu, gdje se inače često sastajao staleški Kraljevinski sabor i konferencije, gdje su djelovale sudbene i druge vlasti, a sve više se pravile i vojne karijere u reformiranoj vojsci. Pored gospodarskih impulsa, o kojima je bilo riječi, djelovali su i ostali. Još nešto. Plemićki

Kuća u Mesničkoj 16 i danas najvjerojatnije izgleda kao i onda kada je izgrađena u 18. st. Bila je u vlasništvu bogatih obrtnika – bravara Matije Krmelića i postolara Ivana Jelića.

način života postao je sve socijabilniji i sve sofisticiraniji u kasnobaroknom smislu. Teško ga je takva bilo kultivirati izvan gradova, posebno takvih kakvim je postupno sve to više bivao i Zagreb.

Međutim, „(s)ve do sredine 18. stoljeća rijetki se pripadnici plemstva uključuju u redove varoških građana”.³² Dakle, neovisno o tome što su najviše hrvatske staleške ustanove u svome djelovanju bile

uveliko vezane za Zagreb, neovisno o tome što je važnost Zagreba kao biskupskog sjela u 18. stoljeću rasla i kao duhovnog i kao svjetovnog središta, što je grad kao obrazovno središte bio vrlo važan za izobrazbu plemstva itd., rijetki su se hrvatski plemići stalno naseljavali u njemu.³³ Paradoksalno je da će se njihov broj početi ubrzano povećavati tek s marijaterezijanskim i potom jozefinističkim reformama, dakle, u vrijeme punih učinaka dvorskog, a potom i prosvijećenog apsolutizma: „Stvarnu moć preuzela je sredinom 18. stoljeća malobrojna skupina viših kraljevinskih i županijskih službenika, okupljena oko podbana Raucha, koja iskorišćuje i čestu odsutnost bana izvan zemlje.”³⁴ Ništa manje važan bio je sljedeći motiv: „Uz ostalo oni su nastojali povećati svoje prihode s vlastelinskih posjeda prisvajanjem znatnog dijela sredstava iz javnih financija kraljevine ...”³⁵ „Po raznim dijelovima ‘varaša zagrebačkoga’ sagradili su svoje palače Erdödy, Draškovići, Patačići, Vojkovići (Vojkffy), Rattkay, Malakoczy, Bužani, Gothali, a zatim grofovi Niczki, Malenići, Festetići, Pejačevići, Keglevići, Oršići, Sermagei, baruni Magdalenići ...”³⁶ Ako danas ova prezimena imaju svoju plemićku patinu, u drugoj polovici 18. stoljeća ona je vrlo različito sjala, što je najzornije prikazao Baltazar Adam Krčelić u svojim kroničkim zapisima.

4. Od drvenog grada ka Zagrebu od opeke i kamena

Ratišta Bečkog rata (1683-1699) mimoišla su Zagreb. Prvi, najjači osmanlijski udar bio je usmjeren prema Beču, a habsburški protuudari, potpomognuti masovnim ustancima po hrvatskim zemljama, brzo su potisnuli Osmanlije iz Slavonije i s Banske krajine. Osmanska Bosna se umjela braniti na Uni, čak i na „suhoj međi” te na dinarskim planinama u Dalmaciji, ali ne više i napadati. Živjeti u Zagrebu bilo je i sve sigurnije.

Kako se izlazilo iz mentaliteta „opsjednutog grada” moguće je saznati i po tome kako se mijenjao odnos građana s obje strane Potoka prema njihovim zidinama, kulama, bastionima i jarcima u 17. i 18. stoljeću. Fortifikacije su inače bile skupe za održavanje, a prihodi, naročito u cehovski iznutra „opsjednutu” gradu u 17. stoljeću

nisu dostajali za podmirivanje postojano velikih izdataka. „Slobodni i kraljevski grad na zagrebačkome Grečkom brdu” i Kaptol su stoga pribjegavali iznajmljivanju nastanjivih kula i bastiona privatnicima.³⁷ Plaćalo se za to do jednog zlatnika godišnje, dakako, s obvezom njihova održavanja. (To se ponekad nije odnosilo na požarima izloženije krovne konstrukcije.)³⁸ Bio je to slučaj i s Kamenitim vratima. Kula Dverce, zvana Lotrščak, bila je iznajmljena već 1651. godine plemiću Martinu Kovačiću za skladište robe uz godišnju najamninu od 10 rajnskih forinta. Četverostrana kula u istočnom gradskom zidu ugrađena je u isusovački samostan, u isto doba, sredinom 17. stoljeća. Četverokutna kula iznad „novih” Mesničkih vrata, stoljeće kasnije već je prodana odvjetniku Mihalju Blažekoviću (1755). Prije toga dugo je služila gradskom krvniku kao mjesto smaknuća.³⁹

Polukružna kula na zapadnom zidu uklopljena je u palaču koju je barun Baltazar Magdalenić, jedan od povlaštenih kraljevinskih potentata, sagradio 1754. godine (Demetrova 7). Druga polukružna kula, ona na istočnom bedemu, prodana je tek 1838. za sto forinta Ani Paravić uz njezinu obvezu da je sruši da ne bi narušivala izgled palače koju je gospođa Paravić gradila na gradskom zidu (Opatička ulica 10)! Polukružna kula u južnom gradskom zidu, poznata po slici Ludovika Bužana iz 1792. godine, bila je u sastavu Gimnazije.⁴⁰

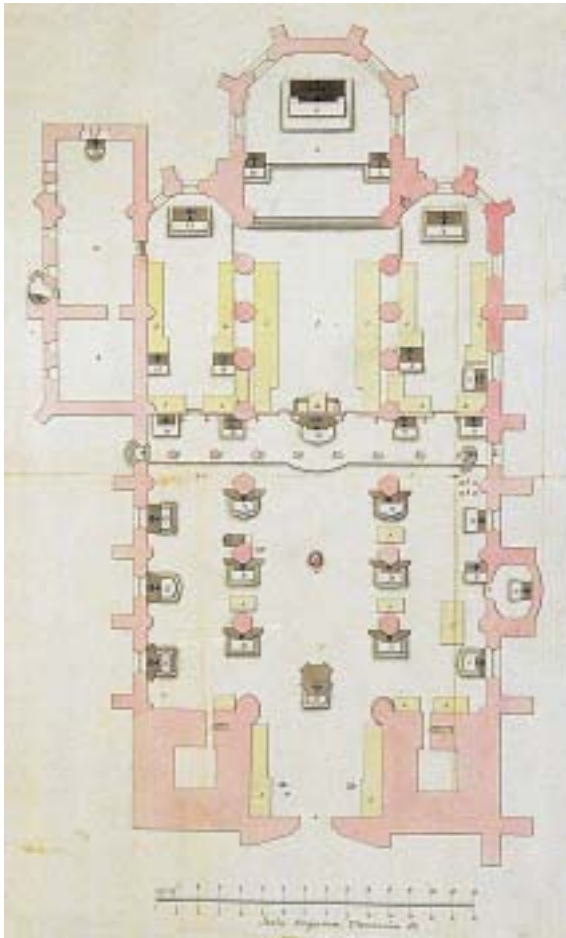
Iako su gradska vrata prestala postojati u 19. stoljeću – s izuzetkom Kamenitih, na istočnom ulazu u grad – mnogo toga se mijenjalo na njima i oko njih u 18. stoljeću. Ništa od toga više nije bilo obrambene naravi. U slučaju Kamenitih vrata, „(p)rema legendi, u velikom požaru 31. svibnja 1731. na čudesan je način ostala neoštećena slika Majke Božje. Izložena je javnom čašćenju u prolazu vrata. Godine 1758-1760. vrata su ne samo temeljito obnovljena, već je slika Majke Božje postavljena na nov raskošan rokoko oltar i ograđena od prolaznika umjetnički kovanom rešetkom. (...)”⁴¹ Ostala je jedno od privilegiranih mjesta zagrebačke pučke religijske kulture do danas.

U 18. stoljeću počelo se ubrzanije prelaziti s unutrašnjeg prilagođavanja fortifikacijskih objekata za stambene i poslovne potrebe na njihovo

vanjsko preoblikovanje i uključivanje u veće graditeljske cjeline, nerijetko plemenitaške i kano-ničke „kurije” i „palače”, napose biskupsku i veće samostanske objekte. Takvim građevinama ni izdaleka nisu dostajale kule i bastioni, nego su se dizale u visinu na nekada obrambenim zidinama. Biskupski dvor bio je obrazac iz 17. stoljeća koji s obje zagrebačke strane nitko drugi nije mogao dosljedno slijediti, ali koji je mnogima s obje strane Potoka bio uzor.

Od biskupa Petra Domitrovića do biskupa Petra Petretića (1648-1667) sagrađen je novi biskupski dvor na dijelu južnog bedema od jugozapadne kule do kapele sv. Emerika, koji je zajedno s katedralom dva puta stradao u požarima. Graditelj današnje nadbiskupske rezidencije bio je biskup Juraj Branjug, koji je 1729. godine tražio pomoć cijele Biskupije za započete radove: „Bra-

njug je gradio dvor od četverouglaste kule na sredini istočne strane, protegao ga preko jugoistočne kule sve do jugozapadne, uključivši kapelu sv. Stjepana i stari dvor. (...)”⁴² „Kule je ostavio čitave ne dopustivši ni da se obijele, da se iz njih vidi starina”, kaže Krčelić.⁴³ „Branjugov dvor ima oznake impozantne dvokatne barokne palače, najveće u Hrvatskoj, a možda i na širem području (...) U palači su zasjedali hrvatski sabori u vrijeme kad su zagrebački biskupi bili ‘banske časti namjesnici.’”⁴⁴

Kaptol je na prijelazu srednjega u novi vijek najprije bio urbanistički i socijalno oblikovana cjelina zbog vojnih potreba od 1469. do 1521. godine. Tada su podignuti zidovi („ograde”) i kule oko Kaptola. Unutar zidina parcelirano je zemljište te naseljeno i građanskim stanovništvom, podignuti bedemi i kule oko katedrale.

Opatovina s Dolcem podignuta je poslije 1476. godine.⁴⁵ Na starijoj podlozi izgrađeno je moderno gradsko naselje. Kaptolske zidine, debljine 60 – 70 cm, slabije su od biskupskih, ali i gradskih na Grečkom brdu (180 – 200 cm).⁴⁶

Kaptolske su kurije, koliko god i ranije bile građene od boljeg drva, gorjele kao i kuće od mnogo slabijih materijala. U drugoj polovici 17. i prvoj polovici 18. stoljeća kurije su sve češće bile građene dijelom od opeke i/ili kamena, tek dijelom od drva.⁴⁷ One su, nadalje, s rijetkim izuzecima, bile sve ljepše kasnobarokne zidanice i, neovisno o brojnim pregradnjama i oštećenjima prouzročenima nedovoljnom brigom za njihove vrijednosti, Kaptol je danas „najstariji zagrebački stambeni fond”⁴⁸

Najveći stambeni objekt na Kaptolu, pored biskupske utvrde, u to doba ipak nije bila neka kurija nego franjevački samostan na Kaptolu 9: „Sami franjevci srušili su staru samostansku zgradu kad se 1656. ‘slavonska franjevačka provincija’ osamostalila odvajanjem od ugarske te su započeli s gradnjom samostana koji postoji i danas. (...) Stradao je u požaru 1674. godine. Nakon obnove sagrađeno je 1697. godine ulično krilo od ulaznih vrata do crkve, čime je potpuno zatvoren samostanski četverokut. (...) Tako je franjevački samostan do gradnje biskupskog dvora (1729) bio jedina dvokatnica i najveći stambeni objekt na Kaptolu. (...)...sve ... prostorije imaju križne svodove. Oblikovanjem prostora refektorij je najljepša i u Zagrebu jedinstvena prostorija. Ima bačvasti svod impozantne širine s duboko usječenim šiljatim susvodnicama (kasnije ukrašen štukaturom i zidnim slikama). (...)”⁴⁹

Razvitak „unutar zidina” s jedne i druge strane nije bio ravnomjeran. Nije upitno da se Kaptol od 15. do 18. stoljeća, s kratkotrajnim padovima, sociodemografski i urbano širio, ponajprije prema svome zapadnom zidu, gdje su iznikli gusto napučeni Opatovina i Dolec, koji joj je jurisdikcijski pripadao te sjeverno od Kaptola, izvan zidina, Nova Ves. U 18. stoljeću se i grad sve više spuštao na Potok, postupno je nastajala sve gušće naseljena potonja Tkalčičeva. Gradsko-kaptolska kontaktna urbana zona je u isto doba sve više bila i Šošarska ulica.⁵⁰ Time je rastao pritisak na Potok, koji je bio – koliko se može pratiti njegov tok

– ponajviše u jurisdikciji grada. Međutim, kao i ranije, bio je životno važan za obje strane, npr., za gradsko i kaptolsko mlinarstvo, kasnije i manufakturne projekte, ali i za brojne druge kaptolsko-biskupske potrebe, sve do održavanja biskupskog ribnjaka. O potrebama „običnih ljudi” da ne govorimo. Jednoj i drugoj gradskoj zajednici Potok je u 17. i 18. stoljeću bio vitalno važan.

Često se ističe da je poslije susljednih požara u gradu u 17. i 18. stoljeću, naročito do 1731. godine, malo što ostalo takvo kakvo je bilo u prethodnom razdoblju, s izuzetkom dvije crkve (sv. Marko i sv. Katarina), tri samostana (isusovci, pavlini i klarise) te zgrada isusovačke gimnazije i konvikta, koji su isto tako bivali manje ili teže oštećivani, ali i obnavljani.

Doista, toranj crkve sv. Marka, koji je bio srušen već u potresu 1502. godine, stradao je i kasni-

je u požarima, a od 1660. do 1725. godine trajale su gradnje novoga, koji je u međuvremenu ponovo bio oštećen u požarima 1674. i 1706. godine! K tome, nisu to bile jedine štete na ovoj crkvi, najvažnijoj u gradu. Kanonik Pepelko je 1742. godine u svojoj vizitaciji podrobno opisao trinaest oltara u crkvi: „Kada se prema navedenim opisima zamisli unutrašnjost Markove crkve, vjernik je ili posjetitelj sa svih strana obasut mnoštvom oblika na kojima se šarenilo boja isprepliće s pozlatom ili posrebrenjem. Nalazi se u ‘galeriji’ s devedesetak drvenih kipova i dvadesetak slika, ... smještenih na trinaest oltara, od kojih jedanaest u samoj crkvi, jedan u sakristiji i jedan u pobočnoj kapeli.”⁵¹

Međutim, pored grada kasnobarokne pobožnosti postojao je i jedan drugi grad koji je sekularno razmišljao o gradskoj religijskoj kulturi i koji je postao utjecajni nakon ukidanja isusovačkog reda 1773. godine. Budući da je time crkva sv. Katarine ostala bez „vlasnika”, od 1786. godine počeli su se javljati prijedlozi o rušenju crkve sv. Marka. Nova župna crkva trebala je postati sv. Katarina. Iako su u prijedlogu na prvom mjestu bili argumenti u skladu s pijetističkim načelima jozefinističke pobožnosti, nije se tajilo ni poslovne motive: „(...). U svakom gradu i svakom dobro uređenom trgovištu uvijek se pazilo da imaju velik trg, pa da što pogodnije mogu držati sajmove na osnovi podijeljenih privilegija. Ovdje pak nalazimo protivno, jer crkva zauzima tako mnogo prostora, da se ni šatori ne mogu postaviti u redu, a i tako moraju biti stisnuti jedan do drugoga, da jedva mogu prolaziti ne samo kola, već i puk kad ga mnogo dođe.”⁵² Tradicija je ipak prevladala i crkva sv. Marka, jedan od simbola Zagreba, opstala je na svom mjestu.

Druga najvažnija gradska zgrada bila je Vijećnica, za koju se pretpostavlja da je uvijek bila na istom mjestu na kojem se i danas nalazi, sve do 1833-1835. godine.⁵³ Vijećnica i zgrade oko nje u 18. stoljeću su se gradile i/ili pregrađivale, kao, primjerice, palača Erdödy južno od nje u Gospodskoj ulici (od 1786. do 1803. vlasništvo grofova Oršić).⁵⁴ Godine 1788. Vijećnica je bila vrlo skromna i imala osam soba, kuhinju, tri zatvora, dva dućana i podrum i bila je po nepodijeljenom mišljenju „tijesna i nedovoljna za potrebe javne svrhe, tako da u njoj

nema mjesta ni za blagajne, ni za zatvor, ni za sudovanje”. Zato je od Oršičevih 1803. godine kupljena susjedna palača za 22.000 forinti za „proširenje gradske vijećnice”, ali se već tada opsesija s vijećnicom bila ispreplela s opsesijom s kazalištem. Bilo je to usred epohe protufrancuskih ratova!

U svakom slučaju, kao što je Markova crkva bila štovana, ali i na smetnju, mnogima je u „slobodnom i kraljevskom gradu”, u dobu romantizma, bilo važnije imati kazalište na „prastarom” vijećničkom tlu nego primjereno izgrađenu Gradsku vijećnicu.

5. Urbane transformacije 18. stoljeća

Urbanu integraciju „odozdo”, kao što je rečeno u prethodnom poglavlju, ubrzao je proces transformacije zidina, bastiona i kula iz fortifikacijskih u rezidencijalne zgrade ili zgrade za različite svjetovne i duhovne potrebe. Gradske zidine bile su u 18. stoljeću samo jedanput uistinu potrebne, početkom 18. stoljeća, u doba Rakoczyjeve bune, u neizvjesnostima građanskog rata u Ugarskoj: „Tada su se posljednji put opravljale zidine gradske u Zagrebu...”⁵⁵

Osamnaesto stoljeće, kao „doba manufakturna” u hrvatskom gospodarstvu, u zagrebačkom slučaju čine i Gradec i Kaptol. Odnosi između vlasti Gradeca i Kaptola pretvarali su se sve više u odnose gospodarskog natjecanja u obrtima i trgovini. Nakon stagnacije u 17. stoljeću, uvelike uvjetovane cehovskim ekskluzivizmom, Gradec je u 18. stoljeću postao poduzetniji, ali smisao za poslove nije izostajao ni na kaptolskoj strani („ciglenice”, tiskare, trgovačke povlastice itd.).⁵⁶ Međutim, rijetko se što poduzetnički iniciralo na gradečkog strani, a da nije motiviralo kaptolsku stranu na konkurentnu reakciju i obrnuto.

Među prvim su primjerima – u dobu o kojem je riječ – bile „ciglenice”, kojih je u Zagrebu u 17. i znatno više u 18. stoljeću bilo mnogo: „Vlasnici su im bili ugledni i bogatiji građani, isusovci, plemići, gradska općina i Kaptol. (...) U Tuškancu bila je i ciglana gradske općine, koja je imala još jednu na području današnje Frankopanske ulice, odnosno na početku Savske ceste.”⁵⁷ U potonjem je slučaju vjerojatno bila riječ o „varoškoj ciglenici” na Tratinu, istočnom dijelu današnje Trešnjevke. Kaptolska je bila iznad Ribnjaka.⁵⁸

Od sredine 18. stoljeća, najčešće u zagrebačkim podgrađima i predgrađima, nastajale su, ali i nestajale, zagrebačke manufakture.⁵⁹

Prve, važne, a poduzetnički skromne, bile su pivovare: „Oko 1740. osnovana je u Zagrebu i prva pivovara. Osnovao ju je *pivokuharski* majstor Franjo Tobias Hosz kojega su neki plemići doveli iz Požuna. Hosz je dobio zemljište nasuprot župnom dvoru u Plebanuškoj ulici (koja je poslije nazvana Pivarskom). Na njemu je sagra-

dio kuću (danas Basaričekova 4) i u njoj uredio malu pivovaru.⁶⁰ Nije prošlo ni jedno desetljeće, a oko 1750. godine pojavila se i kaptolska pivovara.⁶¹ Tiskare su bile još upečatljiviji primjer međusobne konkurencije, ali će o njima kasnije biti riječi.

Kada je riječ o tehnološki naprednijim manufakturnim i protoindustrijskim poduhvatima, Hrvatska je u 18. stoljeću, u Habsburškoj Monarhiji dijelila sudbinu Ugarske. Marija Terezija je sustavno podržavala interese poduzetnika u austrijskim nasljednim zemljama, među kojima su nerijetko bili i aristokrate i/ili njihovi klijenti, bliski Dvoru. Carinska granica unutar Habsburške Monarhije imala je istu funkciju podrške interesima poduzetnicima iz austrijskih nasljednih zemalja.⁶² To ipak nije sprečavalo hrvatske poduzetnike da učine što su mogli i umjeli da „osnivaju manufakture platna, sukna i kože, materijala s jedne strane najpotrebnijega za život, a s druge s najboljim izgledima za prođu i veliku zaradu.”⁶³

Franjo Kušević, „bivši državni pravobranitelj, blagajnik i ubirač poreza Kraljevine Hrvatske te vrhovni auditor Vojne krajine i potpukovnik” vjerovao je da ima dosta dvorskih referenci da bi se mogao upustiti u utemeljenje manufakture sukna (1750). Bio je uvjeren da će moći postati vojni liferant i, ako nigdje drugdje, u Hrvatskoj opskrbljivati vojsku odorama i drugim potrebnim tekstilnim proizvodima. Htio je dio svoga velikoga novčanoga kapitala, što ga je stekao uglavnom kao blagajnik i ubirač poreza i daća, korisno uložiti u takvo poduzeće. S velikim poteškoćama i povremenim prekidima, uspio se održati u ovome poslu do 1774. godine. Vrlo skupo su ga stajali majstori i stručni radnici u njegovoj *pannificini*, koji su gotovo svi bili Nijemci i Česi. Poslove je vodio isto tako stranac, direktor Reichel, koji ga je silno oštetio s novčanim malverzacijama i lošim vođenjem poslova. Ništa bolje nije prošao kada se pokušao osloniti na „domaću” poduzetnike. Nakon što se godinama sporio s obitelji Sermage zbog korištenja voda potoka Medveščak, dogovorio je s grofom Troillom Sermage da će postati partneri u manufakturi (1760). „Idila” je trajala svega četiri godine jer je već 1764. godine grof Sermage otvorio vlastitu suknaru u Stenjevcu.⁶⁴ Mnogo su veći problemi

ipak bili oni državne i tržišne naravi: „Dvorski ministri Česi kao Kaunitz, Chotek, Althan i drugi imali su sami tvornice sukna na svojim imanjima u Češkoj i Moravskoj i prodavali ga uz ostalu robu za velik novac državi. U Beču su osnovali i kraljevsko skladište iz kojeg se morala nabavljati sva oprema za vojsku uz visoku cijenu. Pritom su zarađivali ne samo oni, nego i sam car, zakupnici Židovi, pukovnici i mnogi drugi.”⁶⁵

S kaptolske strane, na Novoj Vesi, na potoku Medveščaku, bila je utemeljena prva tvornica papira u Civilnoj Hrvatskoj (1771). Radeći na početku s dva radnika, a nešto kasnije s tri, proizvođila je od krpa papir slabije kakvoće, obično između 600 i 620 rizama. Uspjela se održati do 1825. godine.⁶⁶

Jedan od najpoznatijih, ali i najkasnijih slučajeva u to doba bila je svilara ili filatorij, koja je po nekim mišljenjima počela raditi 1797. godine, a po drugima, više godina ranije: „Za nju se 1773. godine zalagao stručnjak za uzgoj dudova svilca Solengi kojega je u zemlju dovela Marija Terezija ... Dne 28. ožujka 1792. bilo je, naime, u vezi s uređenjem *svilenog instituta* određeno, da se u kuću dokinutih opatica (klarisa) unese stroj za pređenje svile (...) (koja se nalazila – op. ur.) na današnjem jugozapadnom uglu Preradovićeve i Ulice Andrije Hebranga. Na tom se prostoru već u prvoj polovici 1794. nalazila tvornica svile, ...”⁶⁷

Imajući na umu geomorfologiju i prostornu konfiguraciju gradskog kotara od Medvednice do Save te činjenicu da se u 18. stoljeću Zagreb sa zapadne i istočne strane Potoka koncentrično širio iz dva urbana epicentra, gradečkog i kaptolskog, „Duga ulica” (danas Ulica Pavla Radića) postala je u to doba „najznačajnija” gradska prometnica.⁶⁸ Mikrourbano povezujući Gradec i njegovo podgrađe, Duga je ulica bila od srednjeg vijeka *Vicus Theutonicorum seu sutorum* (Njemačka ili Postolarska Ves). Makrourbano, bila je orijentirana u smjeru sjever – jug. U prvom slučaju povezivala je Gradec s Gračanima i Medvednicom. U drugom, pak, slučaju bila je preko Manduševca, odnosno, Harmice usmjerena spram današnje Petrinjske ulice preko savskog prijelaza Brod prema Turopolju i Banskoj krajini, odnosno, Bosni. Duga ulica već u 16. stoljeću bila je *Magna via currualis*.⁶⁹ U 18. stoljeću, da-

kle, u doba kada nazivi prometnica još uvijek nisu bili ustaljeni, u vrelima se javljala u svim svojim urbanim funkcijama *Via publica a porta Nova* ili *a porta lapidea versus montem Medvednicza tendens* ili *Via currualis versus Grachane tendens*.

Uređenje sajmišta na Manduševcu otvorilo je Zagreb na sve četiri strane svijeta, ali su najveću neposrednu korist imali, mikrourbano, sama Duga ulica i, makrourbano, proces integracije Zagreba jer je zahtjevni izlazak grada na ćudljivi, a vitalno važni Potok, nadomak Opatovine i Kaptola, unio novu razvojnu dinamiku.

U prvoj polovici 18. stoljeća kuće su i dalje bile najčešće drvene prizemnice, tek 1752. godine kaže se za jednu da je „zidana na jednu contignaciju”. Od sredine do kraja stoljeća dijelom su bile drvene, a dijelom zidane, a one na kat i zidane i drvene: „Potpuno zidane javljaju se uglavnom od sredine, ali najviše u kasnijem 18. stoljeću. No, poneka drvena održala se i do kraja stoljeća...” Ulica je do početka 18. stoljeća bila izgrađena do broja 54, a sjevernije od njega „prostirali su se još dugo prazni prostori, vrtovi ili vinogradi, ili se na njima pojavila koja drvena kuća ili štagalj. (...) Na zapadnoj strani ulice stajale su kuće krajem 17. i početkom 18. stoljeća do broja 13.” Požari 18. stoljeća, koji su redom pogadali Dugu ulicu, imali su do konca 18. stoljeća velikog utjecaja na njezinu urbanu modernizaciju. Cijena nastanka moderne ulice je i zbog toga bila vrlo visoka pa su mnoge kuće često mijenjale vlasnike, ali nerijetko i zbog dugova, dakle, na licitaciji; nerijetko, zbog nemogućnosti da se sve zahtjevnije kuće primjerno održavaju, a nerijetko i zbog špekulativnih poslova kojima su se bavili njihovi vlasnici: „Tijekom 18. stoljeća izredao se u Radićevoj ulici velik broj vlasnika kuća najrazličitijih zanimanja i društvenih položaja. Bilo je mnogo obrtnika najrazličitijih struka, trgovaca (naročito krajem stoljeća) i ljudi na višim društvenim položajima. (...) U zadnja dva desetljeća 18. stoljeća broj trgovaca se znatno povećao, pa je Radićeva ulica u to vrijeme postala glavnom trgovačkom ulicom ondašnjeg Zagreba. Tada je ovdje pokupovao kuće, naselio se i otvorio trgovine veći broj pravoslavni trgovaca tzv. ‘grčkog obreda’. Ovi su se – pošto je Josip II izdao patent

o vjerskoj toleranciji (1781) – u Zagrebu sve više naseljavali te konačno osnovali i svoju vjersku općinu i parohiju (1786).⁷⁰

U 17. kao i u 18. stoljeću, gradski je magistrat mnoštvo puta odlučivao da sve gradske ulice (*vicus et plateae omnes civitatis*) moraju biti čiste i uređene. Ulični red i čistoća (*politia et mundities*), primjerice, zabrana gomilanja smeća na ulicama, bili su imperativ i 1652. godine.⁷¹ Godine 1653, u ime gradskog reda (*politia civitatis*), propisalo se da se svi kanali, kojima se smrad iz privatnih kuća, isusovačkog seminara itd. izvodio na ulice, razore i zatvore. Optužene su bile i sluge podžupana Ivana Ručića zbog razbacivanja otpadaka i širenja smrada po ulicama, a gradski je kapetan bio zadužen bdjeti čak i nad čistoćom javnih površina (1660).⁷² Poseban je čuvar morao brinuti o čistoći Manduševca, što je ostalo problem sve do 1692, a i kasnije.⁷³ Godine 1698. bilo je zaključeno da će svi građani koji su u gradu držali raznovrsnu stoku i druge životinje, s izuzetkom konja, morati osigurati staje, obore ili druge nastambe. Iznimka je napravljena i za tovljene svinje, ali s ograničenjem da moraju biti zatvorene.⁷⁴ Odvodni kanali koji su istjecali iz privatnih kuća na ulice i druge javne površine bili su problem i 1700. godine. Stoga se propisalo visoku kaznu od 100 ugarskih forinti za sve one koji ih neće zatvoriti.⁷⁵ Pod prijetnjom kazne, javno su bili opominjani i pojedinci, imenom i prezimenom, zbog bestidnog izlijevanja fekalija na ulicu.⁷⁶ Dugo je tome bilo tako i u 18. stoljeću, čak i u devetnaestom. Dugo će se čekati na uvođenje gradske kanalizacije, vodovoda, na uređenje nogostupa i kolovoza, na javnu rasvjetu itd. Osamnaesto stoljeće bilo je doba „urbanog discipliniranja”, tj. doba stvaranja pretpostavki za izgradnju modernog grada, grada kakav je već postojao u glavama prosvijećenih umova.

Ipak, mnogo je teže bilo nositi se s požarima, poplavama i epidemijama. Izuzevši fortifikacije, najvažnije sakralne i sekularne objekte i poneku palaču, Zagreb je na pragu 18. stoljeća bio grad od drva. Štošta je bilo drveno i na kamenim gradnjama. K tome, najviše je gradskih krovova bilo od šindre: „Katastrofalne razmjere poprimaju ti požari zbog zastarjela načina gradnje, s pretežnom upotrebom drva.”⁷⁷ Bio je to grad koji je s obje strane Potoka inače mnogo češće strada-

vao, reklo bi se, sam od sebe nego od svojih vanjskih neprijatelja, a najteža i najveća vatrena puistošenja zbila su se u generacijskim ciklusima između 1624. i 1731. godine (naime, 1624, 1645, 1674, 1706. i 1731).⁷⁸ Požar koji je izbio 14. srpnja 1706. godine bio je „dotada najstrašniji”: „S Kaptola se vatra proširila u podgrađe. Tu su prve planule kuće u Šošarskoj Vesi (danas ulici Pavla Radića) i na Harmici (danas Trg bana Josipa Jelačića), a zatim i u Ilici i okolici. Osim Sv. Margarete na tom je području izgorjelo sve. Jak istočni vjetar prenio je vatru i na Gornji grad, ..., a ubrzo je čitav grad bio u plamenu. (...) Drvene građanske kuće bile su pretvorene u pepeo. Nijedna stambena zgrada nije ostala pošteđena.”⁷⁹ Slično je bilo i 1731. godine: „Požar od 1731. bio je je-

dan od najstrašnijih što ih je Zagreb u svojoj povijesti doživio.”⁸⁰

Znači li to da Zagrepčani u 18. stoljeću, nakon toliko katastrofičnih požara još uvijek nisu znali kakva bi morala biti gradska protupožarna zaštita? Mnogo se toga očito zbivalo zbog nebrige čak i u slučajevima kada se to ne bi očekivalo. Primjerice, požar je izbio i 6. srpnja 1749. godine, u biskupskom dvoru, za vrijeme svečanosti ustoličenja novoga zagrebačkog biskupa baruna Franje Ksavera Klobušickog: „... i to u kuhinjskom dimnjaku, jer dulje vremena nije bio čišćen. To je kod mnogih izazvalo silan strah. Kako je tada povoljno puhao sjeverni vjetar, vatra je bila ugašena ne prouzročivši nikakve štete, osim što je zbog nje kasnije započeo ručak.”⁸¹

Gornjogradska Ljekarna

Djelovanje liječnika, kirurga i ljekarnika na području grada Zagreba te postupno intenziviranje nastojanja oko zaštite zdravlja njegovih stanovnika može se pratiti od 14. stoljeća. Jacobus de Placentia, biskup zagrebački (1343-1348), u tom je razdoblju donio u Zagreb pregršt birane medicinske literature iz poznatih medicinskih centara izvrsnosti, napose Montpellierera, što su neki povjesničari interpretirali kao mogućnost njegove namjere da ovdje osnuje medicinsko učilište. U istom stoljeću, 1384. godine, u slobodnom i kraljevskom Gradecu prvi se put spominje i hospital pod imenom Blažene Djevice Marije. Nalazio se na zapadnoj strani Markova trga, na mjestu današnje zgrade Banskih dvora.

Najstariji dokument o začecima zagrebačkog ljekarništva u kojem se prvi put spominje ljekarnička profesija, datira od 6. ožujka 1355. godine. Riječ je o parnici između ljekarnika Jakova (*Jacobus apothecarius*) i jednog zagrebačkog krznara u kojoj je tako ostao zabilježen podatak i o ljekarničkoj djelatnosti u Zagrebu. Premda u to vrijeme među sačuvanom građom i dokumentacijom još uvijek nema spomena o samoj Ljekarni, mišljenje je da je Jakov bio doseljenik iz Italije i da je upravo on radio u gornjogradskoj Ljekarni. To nije bilo neuobičajeno u to vrijeme. Naime, već tijekom 13. stoljeća nekoliko je venecijanskih obitelji dopu-

tovalo i nastanilo se na zagrebačkom Gradecu, o čemu i danas svjedoči naziv jedne od gornjogradskih ulica (Mletačka). Uz mletačke obitelji ovo su područje nastanjivali i trgovci iz Firence. Često se navodi i podatak da je praukun znamenitog pisca Dantea Alighieria, ljekarnik Nicolo Alighieri živio na području slobodnog i kraljevskog grada Zagreba, oženio se ovdje i radio u gornjogradskoj Ljekarni. Sačuvano pismo Nicolinog oca Bernarda Alighieria, poslano Nicoli 5. prosinca 1399, otkriva razloge njegova napuštanja rodne Verone i dolaska na naše prostore.

Prvi propis koji regulira rad Ljekarne datira iz 1425. godine, kada se u Statutu grada Zagreba spominje prvi službeni naziv: *Apotheca Civitatis ad Aquillam Nigram* (Gradska Ljekarna K crnom orlu). Ona u svom grbu sadržava i grb grada Zagreba. Prvi apotekari bili su stranci koji su se kraće ili duže vrijeme zadržavali na našem području i ovdje vršili ljekarničke usluge. Ljekarna se najvjerojatnije nalazila u tipičnom „štacunu“ (lat. *statio*), tj. dućanu smještenom u prizemlju zidane kuće, s lučnim otvorom „na koljeno“ (jedno krilo do zemlje, a drugo do polovice zazidano).

Imenom i prezimenom Ljekarnici se spominju tek od 16. stoljeća i uglavnom je riječ o osobama iz bogatijeg sloja građana, koje su nerijetko obnašale i razne političke, sudske ili senatorske

funkcije te bile nositelji i plemićke titule. U Gradecu je, osim gradske ljekarne, djelovala od 1643. godine i Isusovačka ljekarna s pravom javnosti. Ova ljekarna bila je smještena u samostanu na Jezuitskom trgu do 1764, kada je zabranjen rad svim redovničkim ljekarnama. Od ljekarnika baroknog razdoblja najviše se svojim ugledom i imetkom isticao Kristofor pl. Baptista. Palača koju je sam dao izgraditi u Basaričekovoj ulici br. 22 (1748), a očuvana je do danas, na ulazu ima Baptistin plemićki grb – ljekarničku posudu u kandžama lava – koji govori o važnosti i uglednosti ove struke u navedenom razdoblju.

Prvi do sada poznati podatak o lokaciji gradske ljekarne potječe iz 1762. godine. U to se vrijeme ona nalazila u zgradi remetskih pavlina, na zapadnoj strani Vranicanijeve ulice. Velika građevina, dovršena 1639. godine, zapremala je čitav prostor između Vranicanijeve ulice i Strossmayero-va šetališta, naslanjajući se zapadno na kulu Lotrščak. Nakon ukinuća pavlinskog reda 1784, vlasnici su se izmjenjivali sve do početka 20. stoljeća, a 1941. oronula je zgrada uklonjena.

Tijekom 18. stoljeća odvija se proces promjene funkcije Gornjega grada: obrtnički i trgovački dio seli se u podgrađe, a aktivni centar grada početkom 19. stoljeća postaje Duga, danas Radićeva ulica. Gornji grad postupno se transformira u rezidencijalni prostor plemićkih palača, a prema kraju 19. stoljeća u reprezentativni i simbolički dio većeg Zagreba.

U to vrijeme uglovnica u Kamenitoj ulici 9 prolazi kroz značajne promjene, a 1838. ovdje će se otvoriti i tada potpuno suvremeno opremljena ljekarna. Godine 1823. njeno pročelje u duhu klasicizma adaptira Bartol Felbinger, najplodniji zagrebački graditelj prve polovice 19. stoljeća. Njegovim arhitektonskim zahvatom barokna kuća dobila je klasicističko sjeverno pročelje s četiri kanelirana polustupa s arhitravom i atikom. Već u sljedećem desetljeću, novi vlasnik kuće je ljekarnik Franciscus Zellinger, koji 1838. godine poduzima preuređenje prizemnog dućana u ljekarnu. Ondašnje zagrebačke dnevne novine opisuju novu opre-

mu ove moderne ljekarne: namještaj je naručen od Wohnfarta i Popovicha, dok je pročelje oslikao Mihael Stroy (1803-1871), mladi slovenski slikar. Ove su slika-rije uništene prilikom adaptacije 1934. godine. Nakon toga prostor ljekarne se seli na Markov trg 2, a onda ponovo vraća u prostor Kamenite ulice gdje stoji do

danas. Posljednji vlasnici ljekarne u 20. stoljeću bili su Vjera i Vladimir Rojc. Naziv ljekarne mijenja se u Gradska ljekarna, premda i dalje zadržava zaštitni znak crnog orla.

Zgrada u Kamenitoj br. 9 upisana je u Listu zaštićenih nepokretnih kulturnih dobara Registra kulturnih dobara RH pod registarskim brojem Z-1525.

Stella Fatović-Ferenčić
Jasenska Ferber-Bogdan

(dio teksta iz članka „Srednjovjekovni korijeni i kontinuitet u vremenu: u povodu 650. obljetnice zagrebačke gornjogradske ljekarne“, *Medicus*, Vol. 13, No. 2 „Diabetes mellitus“, Zagreb, studeni 2004, str. 139-149)

Međutim, vrlo dobro se znalo što bi se uvijek moralo poduzeti u slučaju požara. O tome svjedoče pripreme za 1754. godine planiranu, a neostvarenu posjetu kraljice Marije Terezije Zagrebu i Hrvatskoj. Posljednja od planiranih 16 točaka „Prvobitnog ceremonijala” kako ga je opisao Krčelić u svojim *Anuama* odnosila se na protupožarnu zaštitu: „Da bi se spriječila i opasnost od požara, osobito za vrijeme dok Njezino posvećeno Veličanstvo bude boravilo u gradu Zagrebu i Varaždinu, magistrati tih gradova postaviti će u prvom redu ljude, koji će se brinuti za čišćenje dimnjaka i koji će imati u pripremi nekoliko sudova punih vode, ljestve, kuke, štrcaljke i kola za dovoz vode. Osim toga oni će narediti, da u svakoj kući bude u pripremi posuda puna vode, i konačno strogo će se naložiti dimnjačarima, tesarima, zidarima i drugima, neka u slučaju da (ne dao Bog!) bukne negdje požar, žurno tamo otrče i marno ulože svoj napor, da ugase vatru.”⁸²

U drugoj polovini 18. stoljeća u Zagrebu je bilo manje požara, u svakom slučaju bili su manje razorni jer je u međuvremenu bilo izgrađeno mnogo više solidno zidanih zgrada, a više se poštivalo i mnogovrsne propise. Gorjelo je ipak i dalje, ali su katastrofe izostajale. Ako je Zagreb očito nešto naučio poslije niza požara od 1624. do 1731. godine, Varaždin nije, iako su dijelili slično iskustvo. Varaždin („Klein Wien”), grad, koji je 1760-ih i 1770-ih u što čemu urbano pretjecao Zagreb, dijelom i zbog diskretne dvorske naklonosti, uništen je u razornom požaru 1776. godine, unatoč tome što je bio prepun svakovrsnih novogradnji.⁸³

Požari 18. stoljeća podudarili su se s imperativom da se Gradec i Kaptol urbaniziraju po srednjoeuropskim obrascima od kasnoga 17. do kasnoga 18. stoljeća. Od Beča nadalje, posvuda se po Habsburškoj Monarhiji, gradilo ili pregrađivalo na načine i u razmjerima koji su bili bez povijesnih presedana. Razorni zagrebački požari stavili su na dnevni red suvremenu europsku urbanističku problematiku, iako će morati proteći cijelo stoljeće prije nego što će se ujedinjeni Zagreb poslije 1850. godine suočiti s imperativima modernog urbanizma. Gradske su vlasti s obje strane Potoka – dakako, s različitim ovlastima i na različite načine i, napose, s različitim intenzi-

tetima – propisivale nova urbana pravila i kada je riječ o privatnoj izgradnji i kada je riječ o javnoj, općinskoj izgradnji te o svjetovnim i duhovnim potrebama.

Jedva išta manje katastrofične od požara bile su poplave. Mnogobrojni vodotoci s Medvednice lako su se pretvarali u bujice, s kojima se iz godine u godinu, u raznim godišnjim dobima, trebalo nositi. Neuređene ili zapuštene gradske prometnice, kanali, nagomilani otpad itd., dodatno su činili nesreće prouzročene poplavama većima. Poplave su pored toga zbog svoje cikličnosti imale i mnoge društveno-gospodarske i pravne posljedice. Izostanak usklađenih mjera Gradeca i Kaptola dodatno je otežavao stanje. Baltazar Krčelić je u svojim *Anuama* opisao nekoliko poplava, a posebno su upečatljivi opisi onih iz 1750. i 1751. godine: „POVODANJ U ZAGREBU (1751. – op. a.). Dne 10. svibnja oko 3 i po sata poslije podne došlo je do nečuvnog proloma oblaka. Potok Medvenščica, u narodu nazvan ‘Krvavi potok’, toliko je nabujao, da je voda doprla do najviše stepenice manjih vrata sa strane Kaptola, razorila mnogo mlinova, preplavila sve kuće uz potok, a 17 ih potpuno razorila. Sa sobom je odvukla sve pokretno, uništila vino u podrumima, a zidani most, koji se nalazio na tom potoku, na pola razorila sručivši na nj kaptolsku mosnicu, koju bijaše podigla uvis zajedno s temeljima. Potok je napravio tri potočića i prouzrokovao nečuvnu štetu, te je mnogima oduzeo sve i sveo ih na prosjački štap. (...) Strašno je bilo gledati kako voda nosi iz kuće stoku, ljude i nekaku djecu u kolijevci, koja su vrištala. 14-orici oduzela je život, a bezbroj ih je ranila predmetima koje je nosila iz kuća. (...)”⁸⁴

Pored katastrofičnih požara i poplava, Zagrebu su u 18. stoljeću nevolje još uvijek donosile kuga i druge epidemijske bolesti, koje su postojano kružile oko Zagreba, npr., 1710. (Rakovec, Vrbovec, Božjakovina), 1724. (Šišinec i Topusko), 1739. (Kutina), 1744. i 1745. (okolica Siska). Epidemija zarazne groznice izravnije je pogodila Zagreb od 1784. do 1786. godine, posebno 1785.⁸⁵ Dijelom je to bilo zbog niske razine zdravstvene kulture u i izvan Zagreba, a dijelom zbog činjenice da Zagreb nije bio daleko od „sanitarnog kordona” s Osmanskim Carstvom. Strašne su bile

epidemije kuge u posljednja dva, ratna desetljeća 18. stoljeća i to u više područja duž pounsko-poušavske granice, dakle, u blizini Zagreba.

Požarima i poplavama opustošeni prostori u gradu stvarali su pretpostavke za mnogobrojne transfere zemljišnih čestica, „funduša”, o čemu dokumentirano svjedoče *Povijesni spomenici grada Zagreba*. Grad „unutar zidina” sve više je postajao grad imućnijih, napose onih na višim razinama staleške hijerarhije. Sve je više postajao grad onih čije su potrebe za ugodnim životom (*Gemütlichkeit!*) nametale nove standarde unutar i izvan privatnih prostora, standarde, koji su postupno postajali potreba pripadnika raznih društvenih slojeva. Istovremeno je Zagreb postajao sve napućeniji i sve više orijentiran prema prostorima u podgrađima i predgrađima, gdje se, doduše, nerijetko živjelo na način kojim se ignoriralo iskustva stečena „unutar zidina”⁸⁶

6. Gradska prava i politička praksa

U 18. stoljeće Gradec je ušao sa Statutom iz 1609. godine, odnosno, s njegovom inačicom iz 1618. godine. Njime su upravljali magistrat od dvanaest senatora i općina od dvadeset i dva vijećnika ili prisežnika (asesora). Gradski sudac je i dalje bio čelnik uprave s upravnom i sudbenom vlašću.⁸⁷ Senatori i asesori, nakon izbora, doživotno su pridržavali stečene položaje, k tome senatore se moglo birati isključivo iz sastava asesora. Neovisno o razlikama u socijalnim statusima, kao i o svemu drugome što je suca, senatore i asesore moglo razdvajati, Gradecom se u 17. i prvim desetljećima 18. stoljeća upravljalo oligarhijski. Imajući na umu obiteljsku pripadnost gradskih sudaca, od 1618. godine do sredine 18. stoljeća čelnu, sudačku čast i, dakako, vlast uživalo je jedva dvadesetak obitelji.⁸⁸ Već na prijelazu 17. u 18. stoljeće bilo je jakih pritisaka s ciljem da se Statut izmijeni, ali su zagrebački oligarsi 1. srpnja 1712. godine uspjeli dobiti od novog kralja Karla III svečanu diplomu kojom je bio potvrđen baštineni Statut.⁸⁹ Međutim, oligarhijsko homogeniziranje interesa pretvaralo se sve učestalije u potentske konflikte, koji su redovito bili umreženi u

interese „izvan zidina” Gradeca, staleške i/ili dvorske provenijencije. Konfliktnosti gradačke urbane dinamike između 1700. i 1800. godine jedva da je moguće dovoditi u vezu sa socijalno hijerarhiziranim raslojavanjima, kao što je to bio slučaj početkom 17. stoljeća. Prema kraju 18. stoljeća bile su, nasuprot tome, sve uočljivije preraspodjele vlasti i moći među pripadnicima gornjih gradskih slojeva, različitih statusa i profesija. Stoga je i primjerenije govoriti o potentskim konfliktima: „Vodeća uloga u upravljanju gradom pripada postupno sve užem krugu trgovaca, bogatih obrtnika, odvjetnika i javnih službenika.”⁹⁰

Zagrebački gradski prihodi od sredine 17. do sredine 18. stoljeća potjecali su „(o)d poreza i građanskih taksa, godišnjih sajmovi i dnevnoga tržišta, od gradskih mesnica i prebendarskih štacuna, dućana koji su se nalazili u Kamenitim vratima, od zakupnina gradskih zemljišta, od kamatnih prihoda zaklada, od vapnara i ‘ciglenica’ (...), od građanskih posjeda, od mlinova, od vina što su ga točili stranci, od prodanih prirodnina itd.”⁹¹ Bili su to prihodi kasnofeudalnog grada, na marginama ranokapitalističke ekonomike. Gospodarska politika gradske uprave temeljila se uglavnom na „upravljanju pokretnom i nepokretnom imovinom, stjecanju prihoda iz te imovine, kao i ostalih prihoda, ... Nije bila rijetkost da su najveći i najbolji dio općinskih usjeva, a i prihoda u novcu, sami iskoristili i potrošili. (...) Otimali su se za položaje u upravi, jer su položaji donosili razne prednosti i koristi. (...)...uz ostale mnoge povlastice gradski sudac, kapetan, senatori, senatorske udovice, gradski zastupnici i njihove udovice, kao i neki drugi ugledni gradski službenici, bili (su) oprošteni i od plaćanja poreza na svoje kuće i zemljišta, iako je sama gradska općina još u 17. st. donijela odluku o općoj obvezi plaćanja toga poreza.”⁹²

Budući da se suca biralo svake godine nakon što bi bili obnovljeni magistrat i vijeće (*restauratio magistratus*) – tradicijski na Blaževo, tj. 3. veljače – kao što se svake godine biralo i postupno sve brojnije gradske dužnosnike, urbana dinamika, koliko god ograničena, ipak je postojala, tim uočljivija što su dužnosnike zajednički birali senatori i asesori nakon obnove magistrata i vijeća te izbora novoga gradskog suca.⁹³ Pritom su se

Kralj Karlo VI potvrđuje Statut zagrebačkog Gradeca iz 1609. godine. Ovaj svečani kodeks sastavljen je 1712. godine.

natorskog statusa morali biti: notar, koji je to početkom 18. stoljeća iznimno bio doživotno, gradski kapetan, dekan i tridesetničar, a asesorskog statusa: gradski *fiscus*, dvojica ubirača prihoda, tržni nadzornici, procjenitelj šteta, nadglednik dimnjaka, upravitelj gradske ubožnice, kaštelan, zvonar, skrbnici crkava i kapela, lugar, poljar, čuvar gradskih vrata, stražari, krvnik itd.⁹⁴

Ovo neotuđivo gradsko pravo ipak se od početka 18. stoljeća nije moglo bezuvjetno uživati jer se za svaku *restauratio magistratus* moralo tražiti dopuštenje od Kraljevske ugarske dvorske kancelarije, a morala je biti prijavljena i Kraljevskoj ugarskoj komori. U to doba, do 1715. godine, nakon dopuštenja je bila obvezna i nazočnost kraljevskog komesara restauraciji magistrata. Ugarski je sabor tada dozvolio da se komesara poziva samo

u slučajevima kada konfliktna zbivanja u gradu to iziskuju, imajući na umu komorske ovlasti.⁹⁵

Svi su gradski dužnosnici izravno bili podređeni sucu. Iako su njegove ovlasti bile vrlo velike, on se morao savjetovati sa senatorima pa i vijećnicima o trošenju gradskih prihoda, statutarnim pitanjima te o izborima.⁹⁶ Prva tri desetljeća 18. stoljeća razdoblje su pojačanih konflikata u Gradecu, koji su dijelom bili u vezi sa zbivanjima izvan grada, a dijelom su svoja izvorišta imali unutar grada. Većina ih je bila interesne naravi, ali su mnogi bili u vezi s lošim vođenjem gradskih poslova, upravne i sudbene naravi: „Osobito su se dvadesetih godina neredi tako reći dnevno pojavljivali: krvave tučnjave, ubojstva, paleži, krađe.”⁹⁷

Pokušaji gradskog magistrata, koji su dosegli svoj vrhunac 1728. godine, da sam stabilizira

poredak i uvede gradski red nisu bili uspješni.⁹⁸ Eksplozivni konflikti u gradu trajali su do 1732. godine kada su nasilno smijenjeni gradski sudac, notar i kapetan. Pokretač je bio ambiciozni Franjo Kušević, inače bivši (*sic!*) gradski senator i notar.⁹⁹ Reagirala je Ugarska dvorska komora, poslavši kraljevskog komesara, komorskog savjetnika Pavla Jaszyja sa zadaćom da provede istragu o zbivanjima i poduzme što bude bilo potrebno radi uvođenja reda u vođenje gradskih poslova.¹⁰⁰ Komesar se nakon istrage usredotočio na izradbu novoga gradečkog Statuta, koji se u osnovi nije razlikovao od svega onog što je bilo bitno u Zlatnoj buli te Statutima iz 1609. i 1618. godine, ali je uveo i nekoliko važnih novina koje su prije svega bile u vezi s nastojanjem da poboljša upravno i financijsko poslovanje te uvede red u način prikupljanja i korištenja gradskih prihoda. Ponovo je uveo nerijetko spornu službu gradskog dekana, ovlašćujući ga da od drugih gradskih dužnosnika prikuplja gradske prihode, ali i da sam ubire poreze, trećinu novčanih kazni itd., ali i da upravlja gradskim приходima po uputama magistrata.¹⁰¹ Pored uvođenja u red gradskih prihoda i rashoda, Jaszy je uveo redovite senatorske plaće, očito imajući na umu da gradske financije neće biti moguće srediti dok najutjecajniji gradski dužnosnici ne budu bili plaćani po jasnim pravilima i s propisanim iznosima. Redovitih plaća nikada ranije nije bilo te se time u biti htjelo uvesti promjene koje su same po sebi trebale utjecati na bolje vođenje gradskih poslova, ali i stvoriti pretpostavke za uvođenje novih reformi u duhu karolinškoga dvorskog apsolutizma. Iako Jaszy nije bio toliko uspješan da bi isključio mogućnost ponavljanja problema zbog kojih je bio upućen u Gradec, njegov je rad u gradu bio svojevrsni presedan, bar kada je Gradec u pitanju jer će u bliskoj budućnosti, u doba vladavine Marije Terezije (1740-1780), državni intervencionizam u vođenju poslova slobodnih kraljevskih gradova postati uobičajena praksa.

Poslije austrijskoga Nasljednog rata (1741-1748) učestale su kraljevske komisije sa zadaćom da reformiraju gradske uprave, a godine 1755. kraljica je na jedinstven način propisala postupak obnove magistrata slobodnih kraljevskih gradova u Hrvatskoj te odredila ovlasti naj-

Početna stranica Zapisnika sjednica Poglavarstva od 1757-1772. godine.

važnijih gradskih dužnosnika (*Norma restaurationis magistratualis*). Dvije godine kasnije, 1757. godine, kraljica je podredila slobodne kraljevske gradove Kraljevskoj ugarskoj dvorskoj komori. Praktično je to značilo da je Komora mogla odlučivati o smjeni gradskih uprava. Gradecu je tom prilikom oduzela stoljetno pravo ubiranja tridesetnice za svoje potrebe. Odlučivala je i o plaćama gradskih dužnosnika itd.¹⁰² Još je dalekosežnija bila intervencija u unutrašnji gradski ustroj 1762. godine, kada je kraljica uvela ustanovu novoga gradskog dužnosnika načelnika (*consul, Bürgermeister*) i podijelila mu ovlasti koje su se izravno preplitale sa sudačkim u upravi i gospodarstvu, učinivši ga time drugom osobom u magistratu.¹⁰³ Instituiranjem Hrvatskoga kraljevskog vijeća (1767-1779) dodat-

no su ograničena gradska prava Gradeca, ali je grad i tada poduzeo što je mogao da bi obranio vlastita prava, kako ih je sam u svome višestoljetnom iskustvu razumijevao. Time je, dakako, izravno izazivao kraljičinu volju, koja je upravo u tim godinama bila u punome reformskom uzletu.¹⁰⁴

Međutim, upravo je po nalogu Hrvatskoga kraljevskog vijeća iz 1770. godine gradečki bilježnik Ivan Škrlec dvije godine kasnije, 1772. godine, sastavio zbornik mnogobrojnih gradečkih privatnih statuta (*statuta publica*), svih onih koju su bili službeno potvrđeni u gradu od 1611. do 1772. godine na temelju statutarnih ovlasti grada (*ius statuendi*).¹⁰⁵ Neovisno o tome što je sve motiviralo Vijeće da zatraži sastavljanje spomenutog zbornika, bio je to akt koji je isto tako imao dalekosežno značenje u promijenjenim uvjetima nakon 1790. godine.

Kada je Josip II sam započeo vladati, 1780. godine, umnogostručio se broj vladarevih zakonodavnih akata koji su izravno mijenjali gradsko ustrojstvo, način upravljanja te kojima je izravno utjecao na sve one domene gradske politike koje su tradicijski bile u gradskoj jurisdikciji. Tako je, primjerice, smanjio broj senatora sa dvanaest na šest, a 15. svibnja 1784. godine uveo je njemački jezik umjesto latinskog kao službeni u gradsku upravu.¹⁰⁶ Neovisno o tome što je od sredine 18. stoljeća postupno rastao broj onih koji su govorili njemački, nemoguće je bilo osigurati uredno vođenje poslova na njemačkom jeziku.¹⁰⁷ Sa slomom jozefinizma 1790. godine, vratio se i latinski.

Dalekosežnije su bile odluke kojima se u biti mijenjao status Gradeca u Ugarskoj i Hrvatskoj. Razvrstavajući gradove u kategorije, Zagreb, Varaždin i Karlovac svrstani su u treću kategoriju!¹⁰⁸ Među odlukama koje su bile u dubinskom raskoraku sa statutarnim tradicijama, bila je i vladareva odluka iz 1789. godine o osnivanju građanske čete u Gradecu, koja je imala svoj hrvatski i svoj njemački odjel.¹⁰⁹ Slom jozefinizma nije ukinuo hrvatsko-njemačku podjelu u građanskoj četi, kao što nije ukinuo mnogo toga drugoga što je općenito ostavilo neizbrisiv pečat na zagrebačkoj urbanoj kulturi 18. stoljeća.

7. Apsolutizam Marije Terezije i Josipa II

Gradec je kao slobodni kraljevski grad od 1608. godine uživao pravo birati dva zastupnika za Hrvatski sabor, a od 1669. godine u radu Sabora sudjelovao je i rektor isusovačke zagrebačke Akademije. Gradec i Kaptol bili su zastupljeni i na Ugarskom saboru i to Gradec s jednim zastupnikom, potom sa zagrebačkim biskupom i kaptolskim prepoštom.¹¹⁰

Povijest hrvatskih i ugarskih staleža u 18. stoljeću počinje s velikim međusobnim razlazima početkom stoljeća i s velikim približavanjem krajem istog stoljeća. Hrvatska pragmatička sankcija (1712) bila je akt političke samosvijesti hrvatskih staleža, s osloncem na Beč, nasuprot ugarskim staležima. Međutim, kad je potkraj istog stoljeća s tektonskim učincima Francuske revolucije postalo neizvjesno što će se uopće dogoditi s Habsburškom Monarhijom, hrvatski staleži 1790. godine orijentirali su se na jačanje veza s ugarskim staležima. Procjenjivalo se da će tom orijentacijom možda najbolje spašavati vlastite interese.

Pojava novih europskih sila sa strateškim ambicijama u jugoistočnoj Europi (Rusija), britansko i francusko konkurentsko sučeljavanje u Sredozemlju, a nerijetko i na hrvatskim obalama Jadranskog mora te ambiciozno najavljivanje europskih nacionalizama u hrvatskom susjedstvu (iz hrvatske perspektive posebno mađarskog, njemačkog, talijanskog, srpskog, grčkog itd.), sve su to bili dodatni poticaji jačanju uvjerenja da, neovisno o brojnim otvorenim pitanjima zaštite hrvatskih prava i interesa u Habsburškoj Monarhiji, nijedan od njih dugoročnije neće moći biti zajamčen bez oslonca na uski savez s ugarskim staležima i na Dinastiju. Unutar te opreke, pojačane učincima lomova „starog poretka” u nizu europskih zemalja krajem 18. i početkom 19. stoljeća, oblikovale su se u Hrvatskoj u čitavu ovom razdoblju brojne duhovne i vrijednosne orijentacije te političke ideologije.

Razdoblje vladavine Marije Terezije (1740-1780) i Josipa II (1765-1780. suvladar, 1780-1790. vladar), neovisno o svim mogućim razdiobama samoga tog razdoblja, distinktivna je epoha i u povi-

Marija Terezija, Beč, autor portreta je Martin van Meytens.

jesti hrvatskoga staleškog parlamentarizma. Nikada se u ranome novom vijeku banskom Hrvatskom nije vladalo s toliko dvorskog centralizma, „odozgo” i nikada dotad nije bilo toliko promjena u hrvatskome „starom poretku”. Prijelomna je bila seljačko-krajiška buna u Križevačkoj županiji i Varaždinskom generalatu 1755. godine, koja je kraljici bila neposredan povod da privremeno derogira jurisdikcije hrvatskih staleških ustanova, ovlašćujući svoje povjerenstvo, s grofom Mihajlom Ivanom von Althanom na čelu, da što egzaktnije, ispitujući pripadnike svih „staleža i redova”, utvrdi pojedinačne odgovornosti za povode buni i za protuzakonita ponašanja u buni te predloži reforme koje treba provesti u hrvatskome „starom poretku”. Bio je to slučaj bez presedana. Nikada ranije podložnici nisu bili *en masse* pozivani, k tome u kraljičino ime, podastirati pritužbe na svoju zemaljsku gospodu i druge moćnike. Uvođenje Hrvatskoga kraljevskog vijeća 1767. godine, koje su staleži dočekali s toliko jedva prikrivenog neprijateljstva, neupitno je jedna od posljedica presedana koji se dogodio 1755. godine.¹¹¹ Bez presedana je i iskustvo moderne izvršne vlasti u Hrvatskoj koje se kumuliralo u radu Hrvatskoga kraljevskog vijeća. Upitno je da li je vladariči-

Josip II, Beč, autor portreta je Martin van Meytens.

na odluka uoči njezine smrti da ukine Vijeće posljedica većih pritisaka s ugarske strane, napose iz Ugarskoga namjesničkog vijeća ili s hrvatske. Ukinuto je uoči Josipova samostalnog preuzimanja vlasti u Habsburškoj Monarhiji i nije teško zaključiti da su izravni učinci mnogobrojnih njegovih mjera u Hrvatskoj mogli biti utilitarniji da je postojalo Hrvatsko kraljevsko vijeće kao medij njihove instrumentalizacije. Josip II je sabsorske ovlasti sveo na izbor prabilježnika i instalaciju bana.¹¹²

Slomom jozefinizma uoči smrti Josipa II 1790. godine, hrvatski su staleži požurili što je moguće prije prenijeti svoje ključne staleške ovlasti na ugarske dikasterije i privremeno, bez vremenskog ograničenja, odreći se mnoštva svojih staleških prava i ovlasti, od upravnih i financijskih nadalje. Međutim, spoznaja da staleška obnova u Ugarskoj nije tradicijske inspiracije već sve više i nacionalne, u europskom postrevolucionarnom ozračju, natjerala je hrvatske staleže da u važnom pitanju službenog jezika, tj. obrani latinskog nasuprot pokušajima uvođenja mađarskog, stvore staleške pretpostavke za otvaranje hrvatskih staleža prema temeljnoj epohalnoj problematici modernizacije društva i integraciji hrvatske nacije u Habsburškoj

Monarhiji, koja se nakon sloma Mletačke Republike 1797. godine nametala kao „sudbinski” okvir hrvatske budućnosti.

U hrvatskoj staleškoj politici u 18. stoljeću Gradec i Kaptol dijele svoj centralitetni status s Varaždinom, a mijenjaju se i međusobni odnosi i staleški utjecaji samih Gradeca i Kaptola. Najbolji pokazatelj jednoga i drugog su mjesta i vrijeme održavanja zasjedanja Hrvatskog sabora u to doba. U razdoblju od 1700. do 1800. godine Hrvatski sabor je zasjedao 196 puta. Na prvi je pogled uočljivo da se u stoljeću habsburškoga dvorskog apsolutizma Hrvatski sabor u desetljetnim prosjecima redovito sastajao, skoro s primjermom učestalošću, dvaput godišnje sve do kraja 1760-ih godina.¹¹³ Dva puta češće se sastajao u Zagrebu nego u Varaždinu, ali je 1730-ih i 1760-ih Varaždin više puta bio mjesto zasjedanja nego Zagreb. (U Zagrebu u 18. stoljeću ukupno 134 zasjedanja, u Varaždinu 61, a jedno zasjedanje održano je u Glini, središtu Banske krajine.)

Osamnaesto je stoljeće, kao što je naglašeno, doba slabljenja banske vlasti.¹¹⁴ S jedne strane, ponajčešće su je obnašali utjecajni ugarski magnati, koji su, k tome, sve rjeđe pribivali u Zagrebu, a sve češće na Dvoru. Namjesništvo banske časti je time postajalo sve važnijim, ali i sve manje odgovorno prema Hrvatskom saboru. Oligarhizacija vlasti na hrvatskoj razini („bogovi Hrvatske”), koja je doživjela slom 1755. godine, ne bi bila moguća da nije bilo političkog vakuuma između odsutnog bana i djelatnog, ali isuviše često instrumentaliziranog Sabora.¹¹⁵

Drugo, staleška oligarhizacija i gradečka oligarhizacija bile su često klijentelistički umrežene, a postale su dijelom personalno identične kada se plemstvo počelo stalno naseljavati u Gradecu.

Treće, nakon što je papa Klement XIII podijelio Mariji Tereziji naslov „apostolska kraljica” 19. kolovoza 1758. godine, pojačane su habsburške ingerencije u crkvenim poslovima pa ipak je zagrebačke biskupe u 18. stoljeću, koji su samo iznimno bili namjesnici banske časti, nužno imati u vidu kao jedno od najpostojanijih uporišta hrvatske staleške ustavnosti.¹¹⁶ Neovisno o tome tko je kada bio biskup, Biskupija je i eklezijalno i kulturno i društveno-gospodarski bila toliko važna u hrvatskome staleškom društvu da je neupitno bila jedno od

najjačih uporišta tradicijskih kontinuiteta.¹¹⁷ Koliko je Zagrebačka biskupija važna u vođenju hrvatske politike razumio je i Josip II. Bio je uvjeren da će prosvijećen biskup, čovjek poput Maksimilijana Vrhovca, biti u Hrvatskoj istovremeno jamstvo i tradicijskih kontinuiteta i inovacijskih diskontinuiteta. K tome, izabrao je čovjeka koji je umio povezivati duhovne i svjetovne interese u vremenu promjena, čovjeka koji je bio odan i Kaptolu i Gradecu, Hrvatskoj, Ugarskoj i Habsburškoj Monarhiji.

8. Vjerske zajednice i crkveni redovi

Zagrebačka biskupija u 18. stoljeću

Na prijelazu 17. i 18. stoljeća, prije i poslije Karlovačkog mira 1699. godine, Zagrebačka je biskupija ušla u novi ciklus katoličke obnove, koja kao da je tek tada dobila svoje pune intenzitete. Bila je to katolička obnova teritorijalno uvelike obnovljene Biskupije, ali i kasnobaroknih inspiracija čije je ritmove određivao imperijalni centar, Beč. Krajem 18. stoljeća, prije i poslije 1790. godine, Zagrebačka se biskupija na ponekad proturječne načine nosila s duhovnim i svjetovnim izazovima jozefinizma. Bila je i to duhovna obnova, ali vrlo različita od one s početka istog stoljeća, tim više što je jedna od temeljnih pretpostavki jozefinističke obnove bila vjerska trpeljivost, koju je Josip II dekretirao 1781. godine.¹¹⁸ Obje ove obnove ostavile su neizbrisive tragove u povijesti Zagreba i to ne samo kada je riječ o 18. stoljeću. Zagrebačko redovništvo (isusovačko, kapucinsko, pavlinsko i klarise), koje je i duhovno i svjetovno bitno utjecalo na stvaranje ranonovjekovnog Zagreba, ukinuto je nizom vladarskih odluka od 1773. godine nadalje, što je dalekosežno utjecalo ne samo na urbanu morfologiju nego i na urbanu kulturu.¹¹⁹

Zagrebačka vjerska povijest 18. stoljeća višeslojna je i baštinski bogata te izmiče olako sažimanje, ali ne isključuje karakteristično poentiranje profila nekih od zagrebačkih biskupa.

Zagrebački biskup Stjepan Selišćević (1694-1703) vodio je pravnu bitku za istočne granice svoje Biskupije poslije potiskivanja Osmanlija iz Slavonije, koja je stajala 10.000 forinti. Izradio je pravila

Metropolitanske knjižnice, koja su osigurala zajedničku biskupijsko-kaptolsku upravu knjižnicom. Osobno je i to srčano sudjelovao u ratu protiv Osmanlija. Poslije rata je prednjačio u saborskim raspravama, u oba Sabora, kojima se tražilo povlačenje unutrašnjoaustrijskih vojnih vlasti iz zaposjednutih utvrda u posjedu Biskupije i kaptola.¹²⁰

Biskup Martin Brajković (1703-1708) bio je jedan od najučćenijih svećenika u Hrvatskoj njegova doba. Isusovački gojenac, školovan na Rijeci, u Beču i u Trnavi, bio je poput svog sugrađanina i u Senju i u Zagrebu, Pavla Rittera Vitezovića, jedan od onih koji su katoličku obnovu identificirali s obnovom Hrvatske u habsburškom podaništvu. Pritom je isto tako poput Vitezovića habsburški lojalizam pretpostavljao hrvatskom i ugarskom staleškom zajedništvu. Buna u Ugarskoj u to doba bila je i za njega povod da u granicama mogućnosti nastoji crkveno osamostaliti Hrvatsku od Ugarske. Budući da je bio i namjesnik banske časti od 1703. do 1708. godine, Martin Brajković bio je jedan od onih sposobnih, utjecajnih svećenika koji su na prepoznatljiv način ekskluzivno rimokatolički konfesionalizirali stalešku politiku i kulturu u razdoblju poslije Karlovačkog mira.¹²¹

Biskup Mirko Eszterházy, koji je bio biskup od 1708. do 1722. godine, teško da bi se mentalitetom i kulturom mogao uspoređivati sa svojim prethodnikom, Brajkovićem. Ipak je s njime u vezi nastanak Hrvatske pragmatične sankcije, jednog od najvažnijih akata hrvatske staleške politike u ranome novom vijeku. Kao biskup, nastojao je da zagrebačka katedrala, crkve i samostani na području njegove jurisdikcije budu što bolje opskrbljeni obrednim predmetima, napose posuđem i odijelima, k tome, što ukusnije izradbe.

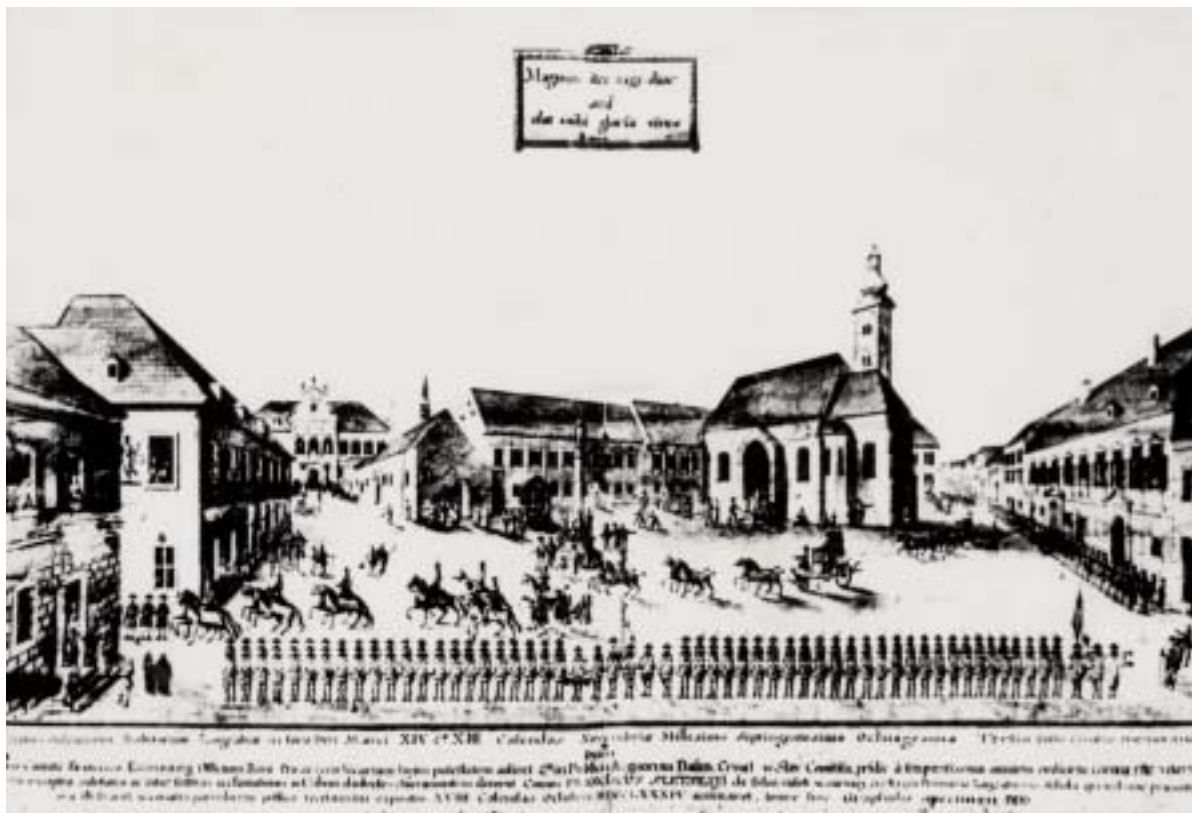
Biskup Juraj Branjug (1723-1748), za razliku od svog prethodnika, usredotočio se na pregradnju biskupskog dvora, ali i na izgradnju ili pregradnju, dakako, u baroknim inspiracijama, većeg broja crkava na području Zagrebačke biskupije. Godine 1729. podigao je zatečeni jednokatni biskupski dvor na dvokatni, ali i izgradio nova dvokatna krila: „Sav dvokrili dvor otvoren je arkadnim hodnicima prema katedrali, odnosno prema dvorištu. Jedna četverouglasta kula iskorištena je za smještaj svečanoga baroknog stubišta. Biskupska (...) palača najveća je i najveličanstve-

nija barokna palača u Hrvatskoj.”¹²² Zagrebačku religijsku kulturu posebno je zadužio tiskanjem zagrebačkog obrednika (*Rituale zagrabiense*) 1729. godine, što je omogućilo ukidanje dotadašnjega ostrogonskog. Tiskao je i više drugih nabožnih djela, posebno onih priručničke naravi.¹²³

Biskup Franjo Thauszy (1751-1769) je i sam pisao i objavljivao djela za vjersku poduku, primjerice, hrvatsko-kajkavski *Vsem bratom i sinom Cirkve zagrebečke ocituje svetke, vu kojeh slobodno je delati ali ni* (Beč, 1754), ali iste godine i na istom mjestu tiskan je također njegov hrvatsko-štokavski *Obilato duhovno mliko, to jest nauk kerščanski iliričkoj dičici darovan*. Među njegovim graditeljskim poduhvatima izdvaja se laškovulička nova župna crkva sv. Petra te župna crkva, ali, u duhu novog doba, i ljetnikovac (*castellum Episcopale*) na biskupskom posjedu u Vugrovcu.¹²⁴ U njegovo je doba, 1758. godine, kao što smo već naveli, kraljica Marija Terezija bulom pape Klementa XIII dobila dinastički nasljedni naslov apostolske vladarice i „ovlast imenovanja najviših crkvenih velikodostojnika. (...) Iste je godine postao zagrebački biskup (Thauszy – op. a.), ujedno i tadašnji banski namjesnik, predsjednikom Banskoga stola.”¹²⁵

Biskup Josip Galjuf.

Prikaz ustoličenja podbana Ferencza Széchényja na Markovu trgu, 1783. godine (presnimak crteža iz knjige, original pohranjen u Budimpešti). Crtež je zanimljiv zbog vjernog prikaza Markova trga krajem 18. st. Crkva sv. Uršule nalazi se lijevo od crkve sv. Marka, a iza nje se jasno nazire palača Oršić-Vojković (Vojkffy).

Biskup Josip Galjuf (1772-1786), šireći spektar graditeljskih, ali i crkvenoreformskih poduhvata, sagradio je na Novoj Vesi 18 vrlo upečatljivi kasnobarokni dom za onemoćale svećenike.¹²⁶ U njegovo je doba počeo val crkvenih reformi koje je inicirao Josip II nakon smrti svoje majke, Marije Terezije, što je uključivalo dalekosežne promjene unutar Rimokatoličke crkve, ali i dekretiranje vjerske trpeljivosti prema akatolicima 1781. godine. U zagrebačkom slučaju značilo je to legaliziranje statusa pravoslavnih i utemeljenje pravoslavne crkvene općine. U posljednjoj godini svoga života, biskup Galjuf se ograničio na restriktivno tumačenje patenta.

Zagrebačke župe i crkveni redovi

Crkva sv. Marka, gradečka župna crkva, vizualno vjerojatno nikada nije toliko reflektirala sociokulturne realnosti svoje župe kao u 17. i naročito 18. stoljeću kada se s povećanjem broja cehova u

gradu množio i broj oltara koje su cehovi podizali, ukrašavajući ih svojim zastavama, ali još više i raznovrsnim radovima, uglavnom iz umjetničke radionice biskupa Branjuga te gradečkih slikara i kipara: „Šošarski ceh imao je oltar sv. Stjepana, stolarski sv. Ane, krojački sv. Ivana Krstitelja, gumbarski sv. Luke, mesarski sv. Elizabete i dr.”¹²⁷ Na sjevernoj apsidi crkve sv. Marka, pred oltarom Sv. Križa, novi gradski dužnosnici polagali su svake godine svoju prisegu, a pred istim oltarom prisegu su polagali i hrvatski banovi te drugi staleški časnici. Što se eksterijera tiče, zvonik sv. Marka dobio je svoj današnji oblik u 18. stoljeću.¹²⁸

Na zapadnoj strani Markova trga do 1768. godine postojala je njemačka crkva sv. Uršule (*capella germanica*). Razrješujući složene, konfliktne posjedovne odnose s grofovima Sermage, ova je crkva prodana grofu koji se pritom obvezao da će s biskupovom dozvolom prenijeti oltar u crkvu sv. Marka, a grad je „Nijemcima” ponu-

Crkva sv. Franje Ksaverskog na Ksaveru.

Crkva sv. Ivana Krstitelja na Novoj Vesi.

dio propovijedi na njemačkom jeziku u istoj crkvi.¹²⁹ „Nijemci” nisu bili s time suglasni, ali očito nisu bili dovoljno utjecajni u vođenju gradskih poslova da bi mogli utjecati na sklapanje ugovora s grofovima Sermage.

Mala gotička crkva sv. Marije, sa zapadne kaptolske strane, sredinom 18. stoljeća pregrađena je i dograđena kao veliko, lijepo trobrodno zdanje.

Sa sjeverne kaptolske strane, novoveška župna crkva sv. Ivana Krstitelja ostala je skromna crkvice s grobljem sve do kraja 18. stoljeća, kada je od 1786. do 1802. godine sagrađena skladna kasnobarokna jednobrodna građevina s kupolastim svodom iznad svetišta te zvonikom iznad pročelja.¹³⁰

Crkva sv. Petra, laškoveška župna crkva, bila je doduše zidana, ali loše održavana crkva sve do 1770-ih, kada je spomenuti biskup Thauszy dao podignuti novu crkvu uz koju je bio izgrađen i zvonik.¹³¹

Jozefinskim crkvenim reformama nisu bili pogođeni samo zagrebački crkveni redovi već i župe. Preustrojem, 1787. godine bile su ukinute župe sv. Marije, sv. Ivana i sv. Petra, a umjesto njih bila je osnovana jedna „prvostolna župa” sa stolnom crkvom sv. Stjepana. Vladarevom smrću, 1790. godine, župe su bile obnovljene, a „prvostolna župa”, očito u funkciji istaknutog zagrebačkog statusa u novome zemaljskom upravnom ustroju, je nestala nestala.¹³²

Isusovci. Kao što je već naglašeno, isusovci su u Gradec došli početkom 17. stoljeća, točnije, 1606. godine. Bili su prvi od redovnika koji su se pojavili u gradu nakon krize u 16. stoljeću. Do sredine istog stoljeća posjedovali su već velik dio jugoistočnog Gradeca te izgradili više upečatljivih građevina.¹³³ S njima je započela epoha barokne katoličke obnove, ali i dalekosežna kulturna transformacija grada u obrazovanju (gimnazija i akademija), znanostima i umjetnostima. Utjecalo

Franjevački samostan i crkva sv. Franje Asiškoga na Kaptolu.

je to na pojačane komunikacije plemićkih, napose velikaških obitelji s Gradecom pa i njihovo stalno naseljavanje u 18. stoljeću.¹³⁴

Utjecaj isusovaca bio je u stalnom usponu poslije 1699. godine. Nakon požara 1674. godine obnovili su svoju crkvu sv. Katarine, prostorno najveću na Gradecu. Tijekom 18. stoljeća postojano i s velikim marom uređivali su i umjetnički obogatili unutrašnjost te crkve, dovodeći za taj posao poznate majstore iz Italije i Slovenije. Kad je odlukom državnih vlasti 1773. godine ukinut isusovački red, sv. Katarina je postala školska crkva arhigimnazije i Kraljevske akademije. Ona je tu funkciju imala, pored ostalog, i u prethodnom periodu.

U blizini starije kapelice sv. Franje Ksaverskog u Ksaverskoj dolini, u prekrasnom okolišu prirodnih parkovnih obilježja, a na sjevernom izlazu iz grada, isusovci su u razdoblju od 1748. do 1752. godine sagradili reprezentativnu kasnobaroknu crkvu sv. Franje Ksaverskog. Spomenuta kapelica postala je početkom 18. stoljeća prošteništem.¹³⁵

Njezin staratelj, Stjepan Benger, izgradio je 1732-1733. križni put i kalvariju. S obje strane prilaza kapeli postavio je postaje križnog puta i izgradio kameni portal s kipovima Grgura Velikog i sv. Valentina, a sa strana – anđela. Nešto kasnije, 1736-1737, u blizini kapele isusovci su izgradili ljetnikovac. Uskoro je kapelica postala premalena za sve veće obredne potrebe pa je 1748. započela izgradnja crkve koja i danas postoji.

Riječ je o svega dva isusovačka sakralna objekta čije transformacije u 18. stoljeću zorno svjedoče o duhovnom i materijalnom bogatstvu koje su do samog ukinuća reda kumulirali gradečki isusovci. Njihov je imetak najvećim dijelom pripao Kraljevskoj ugarskoj komori, odnosno, vjerozakonskom i naukovnom fondu u Požunu.¹³⁶

Franjevci. Franjevačka crkva sv. Franje Asiškoga stara je gotička struktura u unutrašnjosti velike jednobrodne dvoranske crkve, koja se nije znatnije mijenjala u 18. stoljeću. U prostornom smislu, crkva zajedno sa samostanom smatra se

Oslikani svod u crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije. Autor je slikar Ivan Ranger (1700-1753).

jednom od najzrelijih franjevačkih sakralnih građevina srednjoeuropskoga kruga.

Izgradnja franjevačkog samostana sv. Franje započela je nakon osnutka Hrvatske kustodije sv. Ladislava 1654. godine rušenjem baštinjenog samostana, danas na Kaptolu 9. Novi je samostan stradao u požaru 1674. godine, a nakon njegove obnove do 1697. godine sagrađeno je ulično križlo od ulaznih vrata do crkve sv. Franje. Time je potpuno zatvoren samostanski četverokut: „Tako je franjevački samostan do gradnje biskupskog dvora (1729) bio jedina dvokatnica i najveći stambeni objekt na Kaptolu.”¹³⁷ Sve samostanske prostorije dobile su križne svodove, a unutrašnjim oblikovanjem prostora samostanski refektorij je i danas u Zagrebu jedinstven u svojoj ljepoti. Njegov je svod bačvast, impozantne je širine, a ima duboko usječene šiljate susvodnice, koje su kasnije ukrašene štukaturom i zidnim slikama.¹³⁸ Sačuvan je izvrstan nacrt samostana Ivana Eithera iz 1790. godine.

Kapucini. Stigli su u Gradec 1618. godine. Gradski magistrat im je dao zemljište napuštenoga ženskog samostana uz crkvu Uznesenja Marijina.¹³⁹ Svoju novu samostansku zgradu sagradili su do 1644. godine, a do 1650. godine obnovljena je i crkva.¹⁴⁰ Samostan je bio uništen u požaru 1706. godine, ali je postupno i obnovljen.¹⁴¹

Bili su posljednji ukinuti red u Gradecu u jozefinističko doba: „Najprije je carevim dekretom 27. veljače 1782. ukinut red klarisa, zatim 1786. red pavlina i konačno 1788. red kapucina.”¹⁴² Samostanska zgrada bila je predana Hrvatskoj generalnoj komandi, a ova je u nju smjestila franjevce, koji su i sami bili izmješteni iz vlastitog samostana u tim ratnim godinama.¹⁴³ Zagrebački kapucini razmješteni su u kapucinske samostane u Varaždinu, Rijeci i Karlobagu.¹⁴⁴

Klarise. Ženski red sv. Klare podigao je oko 1650. godine svoj samostan u sjeveroistočnom dijelu Gradeca, tik Popova tornja.¹⁴⁵ Samostan je uživao veliku podršku hrvatskih plemićkih obi-

telji, uključujući i magnatske te je vremenom stekao značajan imetak. Klarise su naročito bile posvećene odgoju ženske djece. Imale su i po nekoliko desetina učenica, a uoči zatvaranja samostana bilo ih je četrdesetak. Podučavale su ih tri učiteljice. Djevojčice su imale isti nastavni program kao i dječaci u pučkoj školi, ali i dodatnu poduku iz pjevanja, glasovira i violine. Škola klarisa je bila iznimna i po tome što je nastavni jezik bio ponajviše hrvatsko-kajkavski.¹⁴⁶

Pavlini. Pavlinski samostan u Remetama, podrijetlom iz 13. stoljeća, nakon ponovljenog osmanlijskog razaranja u 16. stoljeću, bio je obnovljen u 17. stoljeću, ali je ponovo bio ukinut 1786. godine. Bio je to glasovito proštenište u zagrebačkoj okolici. Jednobrodna samostanska crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije bila je obnovljena u baroknom stilu 1722. godine. U prvoj polovici 18. stoljeća crkva je dobila i barokno pročelje s kipovima u nišama te portal i kovano-željeznu bogato urešenu rešetku na ulaznim vratima. Pavlinski slikar Ivan Ranger oslikao je crkvu 1745. godine, kao što su pavlinski umjetnici redovnici Tomo Jurjević i Pavle Belina 1706. godine već bili izveli glavni mramorni oltar.

Grkokatolici

Od 1611. godine, kada se „(k)onstitucijom” pape Pavla V od 21. studenog 1611. godine „marčanski manastir kanonski podiže te podignut prepušta na upravljanje biskupu Simeonu Vrataniji”, crkveno sjedinjeni krajišnici, a naročito njihov kler, dolazili su u Zagreb.¹⁴⁷ Budući da „sjedinenje” nikada nije bilo neupitno jer se marčanske¹⁴⁸ vladike nisu htjele odreći kanonskih veza s Pećkom patrijaršijom, nije bilo moguće bilo kakvo njihovo stalno naseljavanje u Gradecu ili Kaptolu. Bilo je to nespojivo s vjerskim zakonom Hrvatsko-slavonskog sabora iz 1604. (1608) godine koji je to dozvoljavao isključivo katolicima.¹⁴⁹ Nakon što je vladika Gavro Mijakić (1663-1670) izgubio vladičanstvo i zatočen kao sudionik urote Zrinskih i Frankapana, njegov nasljednik Pavao Zorčić (1671-1685) bio je prvi neupitno crkveno sjedinjeni marčanski biskup. Budući da je i sam bio isusovački gojenac, bilo mu je najvažnije osigurati sjemenište za krajišku djecu koju je trebalo školovati u isusovačkoj gimnaziji i akademiji. Od grofa

Ernesta Patačića je 1680. godine kupio prizemnu, ali čvrsto zidanu kuću na odličnom mjestu, na raskršću Gospodske i (potonje) Sjemenišne ulice, u neposrednoj blizini isusovaca. Zgrada je dva puta teško stradala u gradečkim požarima, 1706. i 1766. godine, ali je iznova i građena. Imala je i kapelu sv. Bazilija (Vasilija). U drugom je slučaju, nakon 1766. godine, zalaganjem biskupa Trifuna Bazilija (Vasilija) Božičkovića, namaknuta veća svota novca, koja je dostajala za izgradnju reprezentativne dvokatnice, prve zidane dvokatnice u Gradecu (1774).¹⁵⁰

Brojna su djeca, nerijetko vrlo nadarena, bila gojenci ovog sjemeništa. Sačuvana vrela za povijest zagrebačke arhigimnazije i akademije, prije i poslije 1773. godine, sadržavaju razmjerno brojne obavijesti o slušačima koji su bili *G[raeci] R[itus] U[nitus]*. Ovisno o načinu na koji se postavljalo pitanje crkvenog sjedinjenja, među njima je bilo i djece iz pravoslavnih obitelji, koja su stečena znanja umjela iskoristiti i kao pravoslavni. Potonji „protopop horvatski” Nikola Popović, general Mihajlo Mikašinović i drugi, zajednički

su se školovali u Gradecu kao i njihova crkveno sjedinjena subraća. Izgleda da takva praksa nije preživjela marčanskog biskupa Rafaela Markovića (1709-1726).¹⁵¹

Pravoslavni

Od kraja 16. i početka 17. stoljeća, s umnožavanjem srpskovlaških podanika, ponajčešće u vojnokrajiškoj službi, koji su obično uživali i različite statusno ograničene trgovinske povlastice, postupno su bili sve brojniji njihovi dolasci u Gradec ili Kaptol.¹⁵² Mogućnost njihova naseljavanja kao „šizmatika” bila je isključena. Točnije, bila je moguća s pojedinačnim prelascima na katoličanstvo, a kasnije, nakon 1681. godine, s ambicioznijim projektima crkvene unije i utemeljenjem „Vlaškog seminara” i s kapilarnim naseljavanjima, koja su u tome „dobu etnokonfesionalizacije” nužno uključivala asimilaciju.¹⁵³

Nakon što je Banska krajina između Kupe i Une postala neupitno banskom, banski krajišnici, velikim dijelom pravoslavni, sustjecali su se u Gradecu zbog različitih razloga (odlasci i povratci s bojišta, uvježbavanja i smotre, krajiška pritužbena izaslanstva, sudbeni postupci, uhićenja i kažnjavanja itd.), koji su podrazumijevali kraće ili duže boravke u gradu ili mnogo češće podgrađima i predgrađima.¹⁵⁴

Od 1760-ih godina, a naročito koncem 1780-ih, ponovo su se počeli kapilarno sustjecati pravoslavni trgovci različitih nacionalnosti iz bližih ili udaljenijih predjela Habsburške Monarhije, Osmanskog Carstva i Mletačke Republike (Srbi, Makedonci, Grci, Cincari itd.).¹⁵⁵ Prvu skupnu dozvolu za naseljavanje podnijeli su 1780. godine.¹⁵⁶ Dolaskom u Hrvatsku svi su oni crkveno postajali, ako već nisu i bili, vjernici srpsko-pravoslavne Karlovačke mitropolije, odnosno, Pakračke eparhije te spontano teže stvoriti svoje vjerske općine, najčešće prema tršćanskom obrascu.¹⁵⁷ Nakon *Toleranzpatenta* (1781. godine) oni se u pravilu više nisu opredjeljivali za konfesionalnu konverziju već su se redovito suzdržano, ali ustrajno regularnim procedurama zalagali za ostvarenje svojih socio- i etnokonfesionalnih prava.¹⁵⁸

Godine 1785. pravoslavni su uspjeli dobiti pravo na duhovnika i na uređenje parohije. Bio je

to Gerasim Marković, jeromonah lepavinski, koji je u Gradec stigao na Uskrs i nastanio se na Harmici, u kući na današnjoj adresi Jelačićev trg 2, gdje je imao i kapelicu sv. Petra i Pavla (u stvari *oratorium*, prema opasci gradskih vlasti), što je bila i prva slava crkvene općine. U lipnju iste godine pravoslavni su kupili nedaleko kapelice sv. Roka, „Iličko groblje”, koje je s nekim prostornim izmjenama u dogovoru s gradskim vlastima bilo korišteno do 1876/1877. godine, dakle, do osnivanja Mirogojskog groblja. Crkvene matice počelo se voditi 1786. godine.

Iz godine u godinu su pristizali novi pravoslavni, koji su većim dijelom bili dovoljno imućni kupiti vlastite kuće, redovito na Harmici, u Dugoj ulici te susjednima između Gradeca i Kaptola, u današnjem najstrožem središtu grada. Godine 1792. općinu je činilo 12 domova sa 71 dušom. Sljedeće, 1793. godine, crkvena je općina (*Communitas Graeci non uniti ritus Zagrabienensis*) pokrenula proceduru za dobivanje dozvole za izgradnju zidane crkve. Molba je koincidirala s odlukom gradskih vlasti o izgradnji bolnice na Harmici. Da bi se prikupilo potrebna velika sredstva, odlučilo se reducirati nekoliko kapela u Zagrebu, što je uključivalo i crkvu sv. Margarete (*ecclesia s. Margarethae de suburbio*) s pripadajućim zemljištem na današnjem Trgu Petra Preradovića, sve do Ilice. Licitacija je obavljena 10. veljače 1794. godine. Jovan Štova ju je kupio u ime „općine grčko-akatoličkih građana” za 4000 forinti.

Pravoslavni su svoju crkvu posvetili Preobraženju Gospodnjem. Kapelan hrama sv. apostola Petra i Pavla Petronije Stefanović se tako posljednji put potpisao u siječnju i. g., da bi se već u veljači potpisivao kao paroh hrama sv. Preobraženja Gospodnja. Jovan Štova je bio prvi „epitrop” crkve i prvi predsjednik crkvene općine. Većina vjernika bili su nekadašnji „turski trgovci”, pretežno cincarskog i grčkog podrijetla, ali je bilo i slavonskih i banskokrajiških Srba, s tim što je više cincarskih i grčkih trgovaca već bilo u braku sa Srpkinjama.

Bili su to ljudi koji su redovno poslovno bili uspješni, neki čak i vrlo uspješni te kojima je najvažnije bilo akulturirati se u svome novom staništu i doprinositi njegovu razvitku, a, s druge strane, ostati vjernima svojoj konfesionalnoj tradiciji.¹⁵⁹

Židovi

Iako se Židovi u Gradecu sporadično pojavljuju od 14. stoljeća, isključivi i u najboljem slučaju krajnje restriktivan odnos prema njima, koji je bio i vjerske i gospodarske naravi, onemogućavao je stalno nastanjivanje u Hrvatskoj još i u 18. stoljeću, napose u Gradecu: „Skupština Zagrebačke županije dopušta 1771. godine Židovima ‘tri dana boraviti u svrhu trgovanja’, te mogu ‘na godišnji sajam dolaziti i svoju robu na prodaju izlagati’, ali još i 1783. godine na upit Kraljevskog ugarskog vijeća glede ‘reguliranja’ židovskog naroda, županija odgovara da o tome predmetu ‘ne može dati informacija’, jer po municipalnim pravima i privilegijama, ‘židovski narod nikada nije smio prebivati.’”¹⁶⁰ Međutim, *Toleranzpatent* je činio svoje, pa je počevši od 1785. bilo dopušteno naseljavanje Židova i u Zagrebu, tim više što je na raznim stranama Habsburške Monarhije bilo uspješnih židovskih obitelji kojima je bilo privlačno naseliti se u Gradecu. Prvi stalno nastanjeni Židov bio je Jakov Stiegler (1786). Židovska općina je utemeljena 1806. godine, a tada je već imala 20 obitelji i 75 članova.¹⁶¹

9. Isusovačka i sekularna gimnazija i Akademija

U razvoju zagrebačkoga visokog školstva u 18. stoljeću razmeđe je bilo obilježeno ukidanjem isusovačkog reda 1773. godine i transformacijom isusovačke *Neoacademia Zagrabienensis* (utemeljene 1669. godine) u državnu *Regia Academia Scientiarum cum Archigymnasio* 1776. godine. Isusovci su nakon ukidanja reda kao osobe izgubili pravo držati nastavu, što je, dakako, izazvalo višestruki šok i to ne samo kada je o profesorima riječ, već i o đacima i studentima, njihovim obiteljima itd. Dosadašnja istraživanja povijesti prijelaznog razdoblja bila su najčešće usredotočena na pitanja održanja kontinuiteta nastave (u čemu je po kraljičinu nalogu odlučujuću ulogu imao zagrebački biskup Josip Galjuf) te na pitanja njezine privremene reforme.¹⁶² Proglašenjem *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et Provinciam eidem adnexas* (Vindobonae 1777), zagrebačka Akademija i ar-

higimnazija dobile su zahtjevne i čvrste okvire svoje djelatnosti, usmjerene prema svjetonazorskim i praktičnim potrebama habsburškog kamentalizma, koje su i same morale biti prilagođene novim postjozefinističkim potrebama 1806. godine.¹⁶³

Kada je o povijesti Gradeca u 18. stoljeću riječ, nužno je podsjetiti se da je leopoldinska povelja iz 1669. godine nastala inicijativom hrvatskih isusovaca i staleža te da je izazvala otpor, s jedne strane, generala isusovačkog reda Pavao Oliva, a, s druge strane, gradečkog magistrata jer je bila riječ o otporima koji su trajno obilježili povijest *Neoacademia Zagrabienensis*. „Isusovačkog je generala bez sumnje najviše smetalo *mješanje državne vlasti u isusovačke poslove...*”, pisala je Nada Klaić 1969. godine.¹⁶⁴ Naprotiv, sa stanovišta gradečkog magistrata sporna je bila po vlastica o sudskom izuzeću isusovačkih škola od bilo kakve gradečke jurisdikcije.¹⁶⁵ U dugoročnom prosjeku 17. i 18. stoljeća đaka i studenata je bilo oko 500, što je za Gradec bio doista velik broj mladih ljudi, koji su njegovim žiteljima nanosili štete ili ulazili s njima u konflikte, nerijetko bez primjerene sankcije: „Usprkos suprotnim nastojanjima Gradeca, Habsburgovci su i dalje, sve do 1746, priznavali vrijednost sudske egzempcije isusovačkih škola na Gradecu.”¹⁶⁶ Ipak, ne bi bilo umjesno reći da su isusovci bili tek grad u gradu jer su jedni s drugima bili na mnoštvo načina međusobno i povezani.

Gradečke isusovačke škole nisu bile rezervirane samo za plemićki podmladak. U njima je uvijek bilo mnogo djece iz građanskih i seljačkih obitelji.¹⁶⁷ Što je još važnije, imale su izrazito svjetovno obilježje.¹⁶⁸ Dapače, „(p)ravimo pretečom našega sveučilišta smijemo nazvati samo takve fakultete koji su imali *javni karakter*. Zato se o isusovačkoj akademiji govori kao o preteči zagrebačkog sveučilišta, dok su npr. leopoldovski fakulteti uvijek ostali privatne ustanove pavlinskog reda.”¹⁶⁹ Uživajući prednosti kraljevske po vlastice, isusovačke škole u Gradecu nisu bile samo isusovačke, tj. one su bile i carske i kraljevske, „kako se izričito nazivaju u prvoj polovici XVIII stoljeća.”¹⁷⁰

Isusovački kolegiji općenito bili su organizirani prema studijskom redu ili nastavnoj osnovi

Potpis xxxxxx xxxxxxxxxxx xxxxxxxx

iz 1599. godine: „Organizacija nastave filozofskog učilišta u Zagrebu – smijemo reći fakulteta onog doba – podudara se dakako s nastavnim zakonikom isusovačkog reda, poznatim pod imenom *Ratio atque Institutio Studiorum Societas Iesu*, skraćeno zvanim *Ratio Studiorum* (Napulj 1599).¹⁷¹ Bio je to sustav školstva utemeljen na učenjima tri glavna mislioca: Ciceronu (gimnazija), Aristotelu (filozofija) i sv. Tomi Akvinskome (teologija).¹⁷²

U 18. stoljeću, raskorak s modernom mišlju, uključujući i one svjetonazorske vrijednosti koje su bile bitne za državnu vlast opsjednutu reformama, bio je sve veći te se potonja osjećala pozvanom modernizirati zastarjele isusovačke škole.¹⁷³ Ono što vrijedi za isusovačko školstvo nije nužno uvijek vrijedilo za same isusovce, koji su kao mislioci i u 18. stoljeću pojedinačno bili među najkreativnijima u Europi, a poneki su suvremene filozofijske prijepore unosili i u nastavu. Dešavalo se to i u gradečkoj Akademiji.¹⁷⁴ Međutim, kritičnost u nastavi nije bila ni potrebna, a još manje poželjna. Težište je bilo na erudicijskom memoriranju nastavnog gradiva, a kada se

i podržavalo rasprave u nastavi, činilo se to ponajviše na razini provjere umijeća memoriranja i retoričke izvrsnosti, što, dakako, samo po sebi ulazi u trajne vrijednosti edukacijske kulture.

U dobu kada je obrazovanje bilo povlastica, podaci o socijalno-statusnoj strukturi isusovačkih đaka i studenata u Gradecu djeluju uistinu moderno: Zagreb, 1703: „od 693 učenika i studenta 2 su grofa, 3 baruna, 250 plemića, a ostali (438) su građani i slobodnjaci.”¹⁷⁵

Nakon što je Marija Terezija u srpnju 1773. godine oduzela isusovcima upravu nad njihovom Akademijom, stvorene su nove pretpostavke za prosvjetiteljske reforme u školstvu. Imovina Družbe Isusove je podržavana i najvećim dijelom iskorištena za utemeljenje školskog fonda.¹⁷⁶ (Umirovljenim isusovcima su iz istog fonda isplaćivane mirovine.) Međutim, školstvo je i dalje bilo konfesionalno utemeljeno, a u prijelaznom razdoblju uprava je bila povjerena mjesnim biskupima. Zagrebački biskup Josip Galjuf bio je dužan osigurati redovito održavanje nastave te, s time u vezi, postaviti privremene profesore, svjetovne svećenike u arhigimnaziji i na filozofskom i teološkom studiju. Galjuf je u tome uspio te je imenovanjem i Franje Popovića, velikog prepozita zagrebačkog kaptola, za akademijina ravnatelja, nastava redovito započela 1. prosinca 1773. godine.¹⁷⁷

Konačno je 1777. godine proglašena reforma cjelokupnoga školskog sustava u „Kraljevini Ugarskoj i njoj pripojenim pokrajinama”.¹⁷⁸ Šestogodišnje isusovačko gimnazijsko školovanje, koje su činila četiri gramatička i dva humanistička razreda, konceptijski je redefinirano i svedeno na petogodišnju gimnazijsku izobrazbu, koju su činila trogodišnje *Scholae Latinae seu Grammaticae* i dvogodišnji *Gymnasium*.¹⁷⁹ Kraljevske akademije definirane su na sljedeći način: „... pod imenom Kraljevskih akademija dolazi ona obrazovna ustanova (*literarum institutum*), u kojoj se mladićima koji izlaze iz gimnazija i teže k višim znanostima, u pojedinim okruzima Ugarske, kao i u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji i Dalmaciji pokazuje potpunije i obilnije strmi put k izučavanju slobodnih umijeća (*artes liberales*) i struka (*disciplina*), kojima se propisno školovani osposobljuju za služenje bilo Kralju

bilo Domovini, kao i za usvajanje šire naobrazbe na Sveučilištu.¹⁸⁰

Nakon sloma jozefinizma 1790. godine, u stubokom promijenjenim situacijama u odnosima hrvatskih i ugarskih staleža, hrvatsko staleško društvo našlo se suočeno s izazovom uvođenja mađarskog jezika u Hrvatsku. Od 1792. godine uvedena je neobvezna nastava mađarskog na zagrebačkoj arhigimnaziji i Akademiji. Odziv đaka i studenata bio je slab, ali je profesor Juraj Sugh bio poduzetan pa su slušatelji 1796. godine dobili udžbenik *Institutionum Linguae et Literaturae Ungaricae pars I*. Bio je on i profesor fizike pa je i za potrebe te nastave napisao udžbenik. Razvitak zagrebačke Kraljevske akademije nije bilo moguće zaustaviti, ali se u 19. stoljeće ušlo i s mnoštvom novih izazova i s mnoštvom novih ograničenja, koji će ostvarenje sveučilišnog sna pomicati sve do 1874. godine.

10. Kulturna baština 18. stoljeća

Barokno iskustvo – zajednički je nazivnik najvećeg dijela zagrebačke kulturne baštine 17. i 18. stoljeća. Koliko god u svojim očitovanjima bilo zagrebačko, ono dijeli srednjoeuropsko iskustvo promjena u ukusima, osjećajnostima, stvaralačkim vještinama, kao i potrebama. Stoga je tek posljednja četvrtina 18. stoljeća, kao i početak 19. stoljeća, doba klasicizma u zagrebačkoj i hrvatskoj kulturnoj baštini: „Posljednji veliki europski stil, barok, zamijenit će u likovnim umjetnostima i arhitekturi novi stil – klasicizam, čija su osnovna načela strogost raščlambe, jednostavnost, smirenost i monumentalnost. Glavni su naručitelji arhitekture iz redova plemstva te crkvenih i vojnih vlasti, rjeđe građanstva. Gradilo se kako na plemićkim posjedima tako i u gradovima, koji početkom 19. stoljeća počinju mijenjati svoj izgled. Zahvaljujući širenju prosvjetiteljskih ideja oživljava zanimanje za prirodu, koje će biti prvo u nizu razloga za restrukturiranje značenja krajolika.”¹⁸¹

Međutim, „za razliku od 17. stoljeća, kada se u većini hrvatskih regija novi stil manifestirao prvenstveno na crkvama, sada (tj. u 18. stoljeću – op. a.) barok podjednako obilježava sakralnu i

stambenu arhitekturu – palače i dvorce – a ostvaruju se i važna urbanistička dostignuća.”¹⁸² Pritom je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj glavna tema sakralne arhitekture zrelobaroknog doba početkom 18. stoljeća centralizacija longitudinalnog prostora.¹⁸³ Crkva sv. Franje Ksaverskog zagrebački je primjer toga konceptualnog pomaka.

Kada je o plemićkim palačama u Gradecu riječ, kasnobarokna trokrilna palača Vojković jedna je od najraskošnijih u kontinentalnoj Hrvatskoj tog doba.

Nije to bila jedina gradečka palača: „Kuću ili više njih posjedovali su Erdödy, Keglevići, Sermagei, Draškovići, Patačići, Kulmeri, Oršići, Niczky. Postupno se od sredine stoljeća na nekoliko malih parcela podižu imponantne palače.”¹⁸⁴ Pored rezidencijalne, palača Vojković imala je mnogo prepoznatljiviju javnu funkciju te je bila reprezentativno stjecište staleške elite, bilo da je riječ o raznovrsnim potrebama dokolice „eleganog stoljeća”, ili o drugim fenomenima socijetalnosti „prosvijećenog stoljeća”.

Među hrvatskim plemstvom Draškovići su bili na samome vrhu u 18. stoljeću. Međutim, njihov najreprezentativniji novosagrađeni dvor u 18. stoljeću bila je Brezovica u neposrednoj zagrebačkoj okolini, dakle, u punome skladu s načelima koja je u 17. stoljeću bio instituirao Versailles: „Novi dvor podigli su Draškovići u kojemu su im sve udobnosti pružale 24 elegantno namještene prostorije. Oko dvorca bio je uređen perivoj s plemenitim nasadima i staklenikom za ‘talijansko bilje’. Zidovi velike raskošne dvorane oslikani su prizorima iz sedmogodišnjeg rata u kojemu su sudjelovali Josip Kazimir Drašković sa svojim banderijem od 500 momaka i Ivan VIII Nepomuk Drašković. (...) Tu su nove crvenobijele uniforme, crni trorogi šeširi i perčini u kesici, novosti što ih je Marija Terezija uvela 1750, a tu je i francuski na kojemu su sročeni natpisi uz pojedine prizore, jezik udomaćen na bečkom dvoru...”¹⁸⁵

U manjem dijelu istog razdoblja, naročito nakon ukidanja isusovačkog reda (1773), a potom i drugih redova koji su u 17. i 18. stoljeću na različite načine utjecali na zagrebačke duhovne i svjetovne kulturne situacije, Gradec i Kaptol, s napomenom – mnogo više Gradec

nego Kaptol, počeli su se izravnije suočavati s izazovima moderne europske kulture.¹⁸⁶

Ljudi poput Nikole Škrleca Lomničkog bili su ljudi staleških kontinuiteta, ali su ih njihove ideje i planovi implicitno usmjeravali prema jednome novom dobu, koje je već pulsiralo onkraj hrvatskih granica, koje su oni u štoćemu poznavali, a u štoćemu imaginirali. Njihovi intelektualni potencijali također su zagrebačka kulturna baština 18. stoljeća.

Za povjesničare zagrebačke i hrvatske kulture i, napose, umjetnosti neupitno je da su zagrebačka katedrala i isusovačka crkva sv. Katarine vrhunci kulture baroka. Pritom je riječ o njihovoj baroknoj transformaciji kao procesu koji traje većim dijelom 17. i 18. stoljeća, s brojnim rekonstrukcijama, naročito nakon požara, ali i naručenim interpolacijama. Primjerice, „(l)jubljanski kipar Mihajlo Cassa isklesao je za zagrebačku katedralu najljepše i najbolje svoje djelo: propovjedaonicu ukrašenu kipićima svetaca, koju nosi na svojim leđima veliki anđeo“.¹⁸⁷ U isusovačkoj crkvi sv. Katarine na Gradecu, podignutoj 1620-1632. godine te obogaćenju u sljedećem razdoblju drvenim obojenim oltarima, propovjedaonicom, ispovjedaonicom itd., vrhunac umjetničkog oblikovanja dosegnut je u 18. stoljeću: „Prvom polovinom 18. stoljeća nadodani su dva mramorna oltara, rad talijansko-slovenskog majstora Francesca Robbe, a nekako istodobno prekrile su stijene i stropovi zidnim slikarijama Franje Jelovška (Illouschega) i štuko uresima Antonia Giuseppe Quadrio. Zatim je 1762. godine izveden i barokni glavni oltar te krasna ogromna iluzionistička zidna slika, koja prekriva čitavu stijenu iza oltara, rad slovenskog majstora Andrije Jelovška (Illouschega).“¹⁸⁸ Nakon što je 1766. godine obnovljeno svetište crkve sv. Marije na Dolcu, oslikavanje kupolnih pandantiva bilo je povjereno slo-

venskom slikaru Antonu Cebeju, koji je za istu crkvu 1770. godine izradio i oltarne slike s prikazima poklonstva Kraljeva, sv. Marije Magdalene i smrti sv. Josipa.¹⁸⁹

Unutar takvih trajanja i promjena u gradečkoj i kaptolskoj materijalnoj kulturi, unutar i izvan jednih i drugih zidina, zbivale su se istovremeno s njima, prije ili poslije njih promjene u načinu života, u kulturi svakodnevice svih društvenih slojeva i skupina, od „staleža i redova“ do prosjaka i skitnica, jednog i drugog roda. Svugdje su bile uočljive: „Smjerne matrone sa tucetom vlastite djece, kao Katarina Patačić Keglević, priređivale su u svojim palačama galantne domijenke, ali i pisale sentimentalno-čulne rokoko-kanconijere (*Pesme horvatske*, oko 1780).

Ta ‘svijetla gracija rokoko’ ostala je za-bilježena posebice na zidnim slikama dvorova Miljane i Brezovice.”¹⁹⁰

Javno su bile uočljive i na biskupskom dvoru u 18. stoljeću, što je teško bilo očekivati u prethodnome, a da se ipak iza imperativa „galantnog stoljeća“ krio domaćin tradicionalnih nazora: „... zagrebački biskup Juraj Branjug, koji je na svom dvoru držao privatne glazbenike, o pokladama priređivao sjajne plesove, dvor podigao do velebne palače, privatno je sa svojom kućedomaćicom i nećakinjom Suzanom možda najzabavniji kućni dobavljač. Suzanina pisma odaju kako se iza sjajne fasade dvora krio duh patrijarhalnog i jednostavnog života.“¹⁹¹

Promjene u načinu života, prije svega u proizvodnji dokolice, širile su se u načelu „odozgo“ prema „dolje“, prije svega zato što su niži društveni slojevi ostajali apsorbirani onom drugom kulturom, radnom. Kavanski život postupno se ustaljivao, od 1749. do 1766. godine, ali je stekao širok krug poklonika. U kavane se odlazilo manje zbog jela i pića, a više zbog susreta s drugima, zbog razgovora. Novi

▲ Barokni samostojeći sat iz 18. stoljeća.

Palača Vojković, Matoševa 9 (detalj).

oblici društvenosti širili su se i dalje: „Javni plesovi održavali su se redovito od 1778. po gostionicama, 1787. nobl balovi u Vojkffyjevoj palači, građanski u zgradi Vijećnice. I kazališne predstave postaju svojina građana. Od 1784. gostuju putujuće njemačke družine s nepretencioznim repertoarom melodrama i veselih igara i baleta podešenim prema ukusu publike. Igralo se u Kulmerovoj i Vojkffyjevoj palači, u pivovari u Pivarskoj ulici, u refektoriju ukinutog samostana klarisa. Veće zanimanje od kazališnih predstava pobudio je 1789. neki Karlo Mazarović, mletački podanik iz Boke sa svojom papirnatom krilatom letjelicom.”¹⁹²

Katoličkoobnoviteljska i birokratska Habsburška Monarhija 18. stoljeća – sve više suočena s problemima vlastite racionalističke reforme, što je više protjecalo isto to stoljeće – konfesionalno i socijalno „disciplinirala” je Hrvatsku u načelu kao i druge svoje zemlje. U 17. stoljeću u tome „discipliniranju” odlučujući je učinak imala ekspanzija isusovačkog reda, koja je asimilirala pripadnike svih društvenih slojeva, ali, kada je o

najvišoj razini sveučilišne izobrazbe u Grazu, Beču i Trnavi riječ, prije svega pripadnike utjecajnih hrvatskih plemićkih obitelji (Drašković, Erdödy, Keglević, Patačić, Ratkay).¹⁹³

Isusovačko „discipliniranje” ne može se, ipak, shvatiti jednodimenzionalno, redukcionistički. Naime, „(i)susovci djeluju u opremi crkvenog prostora s velikom pompom u znaku *ecclesiae triumphans*, no uz crkvu drama i kazalište kao dio školskog programa njihov je veliki propagandni medij. A pravi su majstori u izvedbi javnih svečanosti sa svim odlikama teatra.”¹⁹⁴ Teatralizacija je u iznimnim situacijama u Gradecu dosegala razmjere rimskih uzora, kao kada je „... Stjepan Kraljić izveo 1727. prilikom proslave kanonizacije Alojzija Gonzage i Stanislava Kostke u crkvi sv. Katarine perspektivne dekoracije Andrea Pozza u rimskoj crkvi Il Gesù...”¹⁹⁵

„Discipliniranju” je služila i nova gradska ura na župnoj crkvi sv. Marka: „Gradska je općina dala postaviti na toranj crkve sv. Marka lijepu uru opetušu koja je pokazivala vrijeme ‘na sve četiri strane svijeta’. Belostenec kaže ‘vreme sa-

Barokna palača u Matoševoj 11 (detalj).

Palača u Demetrovoj 3 (detalj).

dašnje i doiduće, pa kakovo ti vreme služi, takovom se i pridruži. I Zagrepčani su bili prisiljeni da se prema toj novoj uri i ravnaju.”¹⁹⁶

Između „discipliniranja” i bijega od „discipliniranja” u 18. stoljeću, istovremeno i dobu zagrebačkih tiskara, ali i epohi ciklički sve krvavijih ratova (koji su i krajem 17. i početkom 18. stoljeća te krajem 18. i početkom 19. stoljeća dopirali do rubova Gradeca i Kaptola, ali i na mnogostruke načine tangirali), među pripadnicima svih društvenih slojeva bila je popularna astrologija, a među astrološkim djelima Vitezovićeve *Sibila*, tj. *Lado horvatski iliti Sibilla...za kraćenje vremena i dugog časa pritiskana*.¹⁹⁷ Kada je pronađena, doživjela je više izdanja, sve do duboko u 19. stoljeće.¹⁹⁸ Zagrebačko 18. i 19. stoljeće bilo je i na taj način Vitezovićevo doba.

Gradec i Kaptol su i u 18. stoljeću – kao i u prethodna dva stoljeća, nakon što su Habsburgovci 1527. godine postali (i ostali) hrvatskim kraljevima – bili i ostali na samom rubu habsburških nasljednih, unutrašnjoaustrijskih zemalja. Bili su isuviše važni da bi Habsburgov-

cima ikada bilo nevažno što se u njima zbiva, a isuviše nevažni da bi iz obzorja njihovih nasljednih zemalja ikada bili bilo što drugo nego periferija, *antemurale*. Budući da su i u 16. i u 17. stoljeću zagrebački putovi, htjelo se to ili ne htjelo, najčešće vodili prema jezgru Carevine, tj. prema unutrašnjoaustrijskim Nasljednim zemljama, odnosno, iz Nasljednih zemalja vodili prema Gradecu i Kaptolu, povijest Gradeca i Kaptola, kao i povijest „ostataka ostataka”, mnogima se činila nerazlučivom od povijesti Nasljednih zemalja.¹⁹⁹ Tim je bio značajni obrat koji je napravio Pavao Ritter Vitezović sa svojom *Croatia rediviva*, jedva što je bio započeo proces koji će i banskohrvatsku povijest i hrvatsku povijest općenito, imaginarno i, nadasve, praktično usmjeriti prema drugačijim hrvatskim samorazumijevanjima, u jezgri kojih će ponovo biti Gradec i Kaptol, odnosno, sve češće Zagreb s dva svoja epicentra 1800. godine. Novi će njihovi orijentiri biti na Istoku i Jugu, isto kao što su bili i ostali na Zapadu i Sjeveru.

SKOLA
KRISTUSSEVA,
KERSCHANSZKOGA
NAVUKA

OBILNO PUNA,
Po
P. JURAJU MULIH, T. J.
Missionariusu Apostolskomu
na svjetlo postavljen,

Ter Otczem, Materam,
Mestrom, Gospodarom, mladem
Lyudem, i vszem Kerschanszkem
Dussam na zvelichenye pripravlena,
i vu marljivozt sferdchenò
preporuchena.

Z-Dopuschenyem Presvzetloga, i Pre-
postuvanoga Nyib Excellentia Go-
szpodina Biskupa S. C. S. C.

Stampana po Ivanu Weitz u Zagrebu

PREDGOVOR.

PRedragi vu Kristussu! Otczi,
Matere, Skolniki, i vsza
druga, ove szvete, Navuka Kerf-
chanszkoga Bratovchine, Bratja!
Selim vam od G. Boga mir,
miloschu, blagoslov, i vszako
dobro.

Ufamse, da vam je dobrò
znan czily, i konec vszeb nasz,
kî na ovom szvetu sivemo, naj-
mre ov, da mi vu ovom kratkom
vremenu Prevelikoga G. Boga
Naslega Sztvoritela zpoznamo,
lyubimo, i nyegvu szvetu volyu
izpunimo: â zatem, dasze z-
nyim na vsze veke vu nebu ve-
szelimo, i vszega dobra vsivamo,
tojeto: dasze zvelichimo.

Ali

Juraj Mulih

PRVI HRVATSKI BONTON

Juraj Mulih (1694-1754) bio je đak zagrebačke isusovačke gimnazije. U Beču se pripremao za redovničko zvanje (novicijat) i tamo postao članom Družbe Isusove. Ostatak života provodi u Hrvatskoj, od toga u Zagrebu više od jednoga desetljeća, gdje i završava svoj život i službovanje kao župnik crkve sv. Katarine.

Za života objavio je čak tridesetak djela koja se mogu razvrstati u tri kategorije: katekizme, molitvenike i pjesmarice. Najpoznatiji je njegov katehetski udžbenik *Škola Kristuševa* (*Skola Kristusseva*) iz 1744. godine, pisan metodom pitanja i odgovora, te podijeljen u sedam poglavlja – tzv. „škola”; dodatak knjizi pod naslovom *Regule ro-*

ditelov i drugeh starešeh zbirka je uputa i savjeta za svakodnevni život, pisana jednostavno, narodnim jezikom za „obične ljude”.

Regule roditelov i drugeh starešeh

U prvoj cjelini *Regula* Mulih upućuje roditelje kako se trebaju odnositi prema djetetu od njegova začeca pa do odrasle dobi.²⁰⁰ Riječ je o 28 pravila od kojih neka ističu nužnost skrbi za dijete odmalena pravilnom prehranom i načinom života, djetetova odgoja u kršćanskom duhu, o nagradama za dobra djela i kaznama za loša, lijepim ponašanjem roditelja pred djecom i izbjegavanjem neprikladnih riječi budući da mala djeca sve upijaju bez zadržke.

„Ako dete kaj zakrivi, nega dobro taki vudriti, nego prvič lepo opomenuti, i drugo malo pokarati, treći oštro se zagroziti; i ako to ne dosta, tak četertič spametno kaštigati, ali ne iz serditosti, nego iz ljubavi, i prez boja ...“²⁰¹

Važno je naglasiti Mulihovo zalaganje za izbjegavanje tjelesnoga kažnjavanja djece. Bit je kazne da dijete iz nje izvuče pouku i pokaje se za učinjenu nepodopštinu.

Druga cjelina *Regula* zove se *Od dužnosti naučitelov dece*. Sastoji se od 12 regula koje govore o dužnosti učitelja prema djeci. Učitelji ne smiju dopustiti svađe među djecom, kao ni bilo kakvo devijantno, nedolično ponašanje, moraju paziti na dječju higijenu, učiti molitve iz knjiga kako djeca ne bi nešto pogrešno naučila. Mulih preporučuje učiteljima da posjete kuću obitelji iz koje dijete dolazi kako bi se ispitalo njegovo ponašanje kod kuće, na ulici i prema roditeljima, ali i roditelja prema djetetu.

Peti *Regula* dio čine *Regule dvorjanstva*, koje su prva hrvatska objavljena pravila lijepog ponašanja, odnosno prvi hrvatski bonton. Kao predložak za *Regule* Mulihu je, vjerojatno, poslužilo djelo Leonarda Perina, autora jednog od prvih tekstova svjetskog bontona. *Regule dvorjanstva* sastavljene su od pet poglavlja, a jedno od njih je *Deržanja vu tovaruštvu drugeh* gdje autor govori o manirama u društvu drugih ljudi koje su mnogi zaboravili, a koje se, kako vidimo, nisu promijenile još od Mulihova doba. Nepristojno je pretjerano gestikuliranje tijekom razgovora s drugima, kao i iskazivanje nezadovoljstva ili prijezira spram drugih jer ljudsko lice odaje mnogo toga. Ističe se i umijeće slušanja drugih što je posebice važno kako bi razgovor bio dvosmjernan. Svatko ima pravo izreći svoje mišljenje i svoje stajalište o stvari o kojima se raspravlja, ali ne na štetu drugoga. Nepotrebno je ukrašavati jezik stranim riječima, poručuje Mulih, i ističe da treba govoriti tako da sadržaj izrečenoga razumije i čovjek sa sela.

Zanimljive su i humorom intonirane regule koje se odnose na higijenu. Kod kašljanja i kihanja treba se okrenuti od sugovornika, a poželjno je imati i maramicu. Zubi i ruke trebali bi uvijek

biti čisti, a ukoliko to nije tako, sve radnje (poput vađenja hrane iz usta i sl.) trebale bi biti nevidljive i zaklonjene rukom ili maramicom.

„Ako je potrebno hraknuti ali se seknuti, tak se, z rubcem zakriven, na stren obrniti ter, sekujuč, ne trubentaj z nosom; a hraček ne pred druge, nego na stran ishiti i pogazi ali vu rubec primi; to isto vu sekuvanju obderžavaj.“²⁰²

U poglavlju *Deržanja k stolu dvorečega* Mulih sa osam regula podsjeća što sve treba učiniti nakon prostiranja stola, kako posluživati goste, kako se gosti moraju ponašati tijekom objeda.

„Jestvine noseč ali iz stola vadeč, pazi da se ne popikneš, da koga ne terkneš i ne poleješ. Zato čedno opomenuti je potrebno, da se i oni čuvaju.“²⁰³

„Akoprem dobro moraš paziti, kaj komu pri stolu sedečemu menjka, ne pristoji se vendar vu obraz niti vu zube gledeti, kakti da bi moral njihove založaje brojiti.“²⁰⁴

Deržanja pri stolu sedečega nešto su opširnija; u 21. reguli Mulih ponovno podsjeća na osnove lijepoga ponašanja tijekom jela: nepristojno je cmoktati, jesti rukama, izležavati se po stolu, pregledavati posluženo jelo i tražiti sebi bolje komade hrane, napiti se, pričati punim ustima, biti pohlepan i dr.

„Na stol se nalegati ne pristoji, kakti i lakomo ali naglo jesti; nego je lepše i zdraveše polehko ter dobro gristi, da se želudec ne pokvari.“²⁰⁵

„Ne pristoji se z jestvinum niti kruhom vsa vusta tak napuniti, da bi onda ne mogel pregovoriti. Najti, ako je potrebno govoriti, lepše je počekati doklam prebaviš, ter onda govoriti, kada su vusta zevsema prazna. A založaja ne lepo po vseh ustah valjati, nego na jedne strane gristi i čedno pribaviti.“²⁰⁶

Jednostavnost i sažetost napisana teksta krije se u činjenici da je Mulih djelo želio približiti svakomu čovjeku kraja u kojem je živio s nadom da opisana pravila „bude hasnovito znati i obderžavati, da se ne samo dete nego i stareši človek pred Bogom i pred ljudmi more dostojno i pošteno deržati, ter zarad svojega lepog deržanja od Boga plaču, a od ljudih hvalu i preštimanje dobivati“²⁰⁷.

Tanja Grmuša
(dio teksta iz članka „Juraj Mulih – Život i djelo“, *Cassius*, god. III, br. 3, Zagreb 2011, str. 11-17)

Bilješke

- ¹ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 111.
- ² Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 14-15. Doduše, „na najstarijem poznatom planu Zagreba crtač Talijan naš je trokutasti grad u bedemima imenovao *Zagabria*. Susjedno se naselje za crtača zove *Capitol* (Kaptol).“ (Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 2, 24)
- ³ Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, str. 24.
- ⁴ Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, str. 41-47.
- ⁵ *Hrvatska enciklopedija*, sv. 11, str. 434-435. Vidi i *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2, 2. izd., str. 729-730.
- ⁶ Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, str. 96.
- ⁷ Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, str. 290-291; Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 295.
- ⁸ *Hrvatska enciklopedija*, sv. 11, str. 513.
- ⁹ Kolanović, „Jedna sporna epizoda iz života Maksimilijana Vrhovca“, str. 1-28.
- ¹⁰ Kornig je hrvatski smatrao dijelom slavenskog jezika, koji se govori od Jadranskog do Sjevernog mora. Vidi Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, str. 165-167.
- ¹¹ Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, str. 170.
- ¹² Stipetić, „O istraživanju povijesti stanovništva u gradovima Hrvatske“, str. 2.
- ¹³ „U smjeru sjever – jug (od Popova tornja do Strossmayerova šetališta) duljina mu je 500 m, a u smjeru zapad – istok (od kule iznad Mesničke, tj. u Visokoj ulici 22, do Kamenitih vrata) najveća mu je širina 350 m. U Gornjem gradu 1878. godine bilo je svega 169 kućnih brojeva.“ (Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 1, 15-16); Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, str. 29-30, 50-52, 94-95. Jedinstveni Zagreb nakon 1850. godine činili su Gornji i Donji grad, Kaptol, Vlaška ulica, Nova Ves, Sv. Duh, savsko predgrađe te sela Trnje, Horvati, Frateršćica i Ljubljanica. (Stipetić, „O istraživanju povijesti stanovništva u gradovima Hrvatske“, str. 3-6)
- ¹⁴ Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, str. 81.
- ¹⁵ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 506.
- ¹⁶ Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, str. 81.
- ¹⁷ Sikirić, *Građani slobodnog kraljevskog grada Zagreba*, str. 9.
- ¹⁸ Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*; Sikirić, *Građani slobodnog kraljevskog grada Zagreba*.
- ¹⁹ Krčelić, *Annae*, str. 142-144, 148-157, 163-165; Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, str. 85; Roksandić, „Drugi i nasilje u Hrvatskoj 1755. godine“, str. 137-158.
- ²⁰ „Sljedeća četiri popisa izvršena su 1751, 1769, 1780. i 1782. i to po nalogu gradske općine, pa su obuhvatila samo njezino područje i stoga su nepotpuna.“ (Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 509)
- ²¹ Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, str. 89.
- ²² Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, str. 89.
- ²³ Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, str. 91.
- ²⁴ Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, str. 88.
- ²⁵ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 124.
- ²⁶ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 472.
- ²⁷ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 123.
- ²⁸ Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, str. 5-8, 14-18, 20-25; Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 99-103, 110, 112.
- ²⁹ Statusi stranih trgovaca i u 18. stoljeću bitno su se razlikovali ovisno o tome jesu li bili katolici ili akatolici (ponajprije, pravoslavni i Žido-
- vi). Potonji su se u 18. stoljeću sve češće pojavljivali i u Zagrebu kao poduzetni trgovci, a nerijetko i kao imućni ljudi. Međutim, sve do *Toleranzpatenta* Josipa II (1781), samo s velikim teškoćama mogli su stjecati građanska prava, neovisno o tome što su se rijetko pojavljivali, a da nisu imali partnera katoličke vjeroispovijedi. Vidi Roksandić, „Pravoslavna crkvena općina na području Gradeca“, str. 277-292; Goldstein, „Židovi na Gradecu“, str. 293-304; Cvjetković-Kurelec, „Grci na Gradecu krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, str. 305-312. Zanimljiv je jedan raniji pokušaj orijentacije srpskih trgovaca prema Zagrebu (npr., 1710), koji nije uspio. MČZ 20, str. 31-32.
- ³⁰ ZHS, sv. 3, str. 135, 152, 157. i 234-235.
- ³¹ ZHS, sv. 4, str. 261.
- ³² Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 132.
- ³³ Kada je o staleškim ustanovama riječ, u ovo je doba novina sudbena neovisnost: „Kad početkom 18. stoljeća, od 1723. do 1725. god., Hrvatska dobiva punu samostalnost i u sudovanju, sjedište je Banskog stola (= suda) također na zagrebačkom tlu.“ (Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 132)
- ³⁴ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 133.
- ³⁵ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 134.
- ³⁶ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 511-512.
- ³⁷ Južni gradečki bedem danas je najvidljiviji na Strossmayerovu šetalištu, istočni na Vrazovu šetalištu, tj. iznad Radićeve (Duge) ulice, a zapadni u Demetrovoj ulici. (Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 21-22); detaljne opise modernih urbanizacijskih promjena na gradečkim i kaptolskim utvrdama, vidi Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*.
- ³⁸ Početkom 18. stoljeća grad je imao kule koje je baštinio iz prethodne epohe: Kamenita vrata (*porta lapidea*); „Dverce“ ili Poljska vratašca ili ona koja vode u polje (*portella civitatis campestris seu ad campum tendens*); Mesarska vrata ili kasnije Mesnička vrata (*porta carnicum*; *porta de macellis, porta macellorum*); Nova vrata ili kasnije Opatička vrata (*nova porta*; *porta monialium*); Mala vratašca, smještena na istoku, pučki zvana Surove dverce (*portella parva Civitatis, ab oriente sita, surove dwerce vulgo appellata*). Kada je riječ o *Porta nova*, treba imati na umu da su ona u 17. stoljeću nazvana Opatička vrata po tada novom samostanu opatica klariša. (Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 22-23)
- ³⁹ „Privatni vlasnici kule u nekoliko su navrata uz nju prigradivali stambene prostorije dok nije početkom ovoga stoljeća poprimila veličinu i oblik dvorca, koji se po vlasniku zvao Pongračev dvorac.“ (Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 26-27)
- ⁴⁰ „Stajala je na današnjem Strossmayerovu šetalištu, prigradna iznad gimnazije, a imala je po tri prozora u prizemlju i prvom katu, što bi značilo da je služila kao školska soba. (...)“ (Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 27)
- ⁴¹ Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 28.
- ⁴² Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 101.
- ⁴³ U povijesti Zagreba 18. stoljeća posebno su važna južna kaptolska vrata (*Porta inferior, Donja vrata, Kaptoloma vrata*): „Gornji dio Bakačeve ulice vodio je do Južnih vrata, koja su stajala na raskršću s Vlaškom ulicom. Gradska vrata imala su svrhu da onemoguću ulazak nepoželjnim osobama. Još na samom kraju 18. stoljeća (1799) donio je Stolni kaptol odluku da se vrata moraju noću zatvarati. ... zgrada ovih vrata služila je kao zatvor. To se doznaje iz kaptolske odluke da zatvore u objema vratima (sjevernim i južnim) treba popraviti.“ (Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 102)
- ⁴⁴ Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 96-100. Ipak, treba i ovdje naglasiti: „Povijesno gledano, katedrala ne pripada Kaptolu. Ona je zajedno s utvrdama oko nje i biskupskim dvorom bila smještena na biskupovu terenu, pa je bila pod upravnom vlašću (jurisdikcijom) biskupa.“ (Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 3)

- ⁴⁵ Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 115. Opatovina je dobila ime po opatu cistercijskog samostana pored crkve sv. Marije na Dolcu. (Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 4)
- ⁴⁶ Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 4. „A Popov se toranj ni po čemu nije razlikovao od gradskih kula: romanički u osnovi, četverokutan, građen od kamena, stopio se s utvrdom slobodnoga grada. Gradska se uprava odrekla Popova tornja 1774. godine kad ga je prepustila susjednim klarisama. Bio je u lošem stanju, a grad nije imao sredstava za njegov popravak. A nije ga ni trebao.” (Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 34)
- ⁴⁷ „Poslije požara 1731. drvene kurije postaju sve rjeđe.” (Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 5)
- ⁴⁸ Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 5.
- ⁴⁹ Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 31.
- ⁵⁰ Njemačka ili Šoštarska Ves (*vicus Teutonicorum seu sutorum*). (Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 35)
- ⁵¹ Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 69.
- ⁵² Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 70.
- ⁵³ Tada je „pomaknuta” južnije da bi na njezinu izvornom, k tome proširenom, „fundušu” bilo sagrađeno kazalište, čiju je izgradnju financirao trgovac Kristofor Stanković, *homo novus*, „nesjedinjeni grčkog obreda”.
- ⁵⁴ Izgradnja ipak nije obuhvatila cijelu četvrt jer su u susjednoj (danas Freudenreichovoj) ulici bile i vrlo skromne kuće.
- ⁵⁵ Szabo, *Stari Zagreb*, izd. 1940, str. 45.
- ⁵⁶ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 455-482.
- ⁵⁷ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 469.
- ⁵⁸ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 111.
- ⁵⁹ „Nastojanja oko podizanja nekih manufakturnih pogona na sjeveru grada, pokraj potoka Medveščaka, poznata su nam tek od sredine 18. stoljeća. Pokretači ... javne oblasti (Kaptol, državna uprava) ili pojedinci iz redova plemstva.” (Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 124)
- ⁶⁰ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 470.
- ⁶¹ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 470.
- ⁶² Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 467. U tom je smislu najvažniji kraljičin akt bio *Das Staatsrechtliche votum* (1770).
- ⁶³ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 467.
- ⁶⁴ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 124; Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 467-469.
- ⁶⁵ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 468. Kušević je izgleda računao na monopol u opskrbi novoustrojene Banske krajine, gdje su hrvatski staleški interesi, prema njegovu mišljenju, ipak trebali imati prednost. Međutim, „(u)z podršku vojnih vlasti iz Beča (staleška uprava Kranjske – op. a.) uspjela je ukloniti dotadašnju nadležnost hrvatskih organa nad opskrbom banskih krajišnika.” (Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 124)
- ⁶⁶ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 471.
- ⁶⁷ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 124; Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 472.
- ⁶⁸ Buntak, „Radićeva (Duga) ulica”, str. 35-108.
- ⁶⁹ Buntak, „Radićeva (Duga) ulica”, str. 35.
- ⁷⁰ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 121; Buntak, „Radićeva (Duga) ulica”, str. 36-37, 39-40, 42.
- ⁷¹ Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 100.
- ⁷² Godine 1743. potvrđene su magistratske odredbe iz 1653. godine o održavanju kanala i gradskoj čistoći. Vidi MCZ 21, str. 3.
- ⁷³ Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 102, 107. U 18. stoljeću se povećao broj odredaba u vezi s čistoćom i pridržavanjem sanitarnih odredaba na Manduševcu, ali i ustalio gradski red, očito više nego u nekim drugim dijelovima grada. Vidi MCZ 21, str. 3.
- ⁷⁴ Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 110. Vidi MCZ 21, str. 33-34.
- ⁷⁵ Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 112.
- ⁷⁶ Dobronić, *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, str. 112.
- ⁷⁷ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 110-111.
- ⁷⁸ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 110-111.
- ⁷⁹ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 477-478; „Osamnaesto stoljeće počinje s teškim požarom 1706.” (Szabo, *Stari Zagreb*, izd. 1940, str. 45)
- ⁸⁰ Szabo, *Stari Zagreb*, izd. 1940, str. 204.
- ⁸¹ Krčelić, *Annuae*, str. 16.
- ⁸² Krčelić, *Annuae*, str. 139; Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 498.
- ⁸³ Szabo, *Stari Zagreb*, izd. 1940, str. 47.
- ⁸⁴ Krčelić, *Annuae*, str. 72.
- ⁸⁵ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 504-506.
- ⁸⁶ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 111.
- ⁸⁷ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 515.
- ⁸⁸ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 109.
- ⁸⁹ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 517.
- ⁹⁰ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 109.
- ⁹¹ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 475.
- ⁹² Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 473.
- ⁹³ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 515. Doduše, „(n)a zajedničkom sastanku prisežnika i senatora na taj su se dan u gradskoj vijećnici birali najprije na ispražnjena mjesta novi vijećnici. Za tu čast mogli su se kandidirati samo imućniji građani i kućevlasnici. Od tri kandidata koje predlaže magistrat (senatori) i vijećnici izabire se tajnim glasanjem jedan. A kandidate na ispražnjena senatorska mjesta biraju samo senatori, i to između vijećnika najuglednijega od tri predložena kandidata.” (Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 515)
- ⁹⁴ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 515.
- ⁹⁵ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 515.
- ⁹⁶ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 516-517.
- ⁹⁷ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 517.
- ⁹⁸ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 517.
- ⁹⁹ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 517.
- ¹⁰⁰ U ovo je doba Kraljevska ugarska komora, pored svojih ovlasti u gospodarskim pitanjima, počela prakticirati i politički nadzor u slobodnim kraljevskim gradovima, što je inače bilo u jurisdikciji Hrvatskog sabora, odnosno, hrvatskog bana. (Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 517)
- ¹⁰¹ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 518.
- ¹⁰² Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 519.
- ¹⁰³ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 519.
- ¹⁰⁴ Vidi Herkov, „Kraljevsko vijeće za kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju”.
- ¹⁰⁵ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 520.
- ¹⁰⁶ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 519.
- ¹⁰⁷ „Od 1786. počinju u vijećnici voditi *Rathsprotokoll*, a na čelu grada stoji *Bürgermeister*. (...)...zbog neznanja njemačkog jezika izgubili (su) službe i neki senatori, pa i sam gradski sudac i bilježnik (1790).” (Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 445)
- ¹⁰⁸ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 519.
- ¹⁰⁹ U Četi su izbijali sukobi između Hrvata i Nijemaca zbog zastave; sukobi su se nastavili i poslije smrti Josipa II, odnosno, obnove staleškoga ustavnog stanja: „Nijemci su i u lipnju 1791. htjeli izaći i nositi svoju *nemšku zastavu* u tijelovskoj procesiji, pa je tim povodom nastala prava uzbuna u gradu.” (Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 453); „Vrhunac je sukoba bio 1799. godine, kada su Nijemci u Gradecu osnovali svoju vlastitu, Njemačku četu, koja je opstala sve do proljeća 1848. godine, kada su se ujedinile postojeće gradske čete, što je uključivalo i gradečku i kaptolsku, u *Hrvatsku narodnu stražu*.” (Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 520-521)
- ¹¹⁰ Medved, „Sabori u ranome novom vijeku: 1558-1848”, str. 26. i 31.
- ¹¹¹ Vrlo je pogrešno istraživati fenomen Hrvatskoga kraljevskog vijeća isključivo kao fenomen dvorskog apsolutizma. Nemoguće je previdjeti da su njegovi članovi bili „domaći sinovi”, k tome, neki od najumnijih i najsposobnijih ljudi u Hrvatskoj tog doba, poput Nikole Škrleca Lomničkog (1729-1799). Nemoguće je previdjeti da su oni inicirali procese koje se ne može razumjeti samo u obzoru habsburškoga prosvijećenog apsolutizma („odozgo”) već i u obzoru reformskih procesa u samome hrvatskom staleškom društvu („odozdo”).
- ¹¹² Močanin, „Hrvatski sabori u Ranom novom vijeku”, str. 7.

- ¹¹³ „U regnikolarnoj (kraljevinskoj ili zemaljskoj) kući, koja je stajala na uglu Trga i Županijske, danas Ulice 29. listopada 1918, sastajali su se hrvatski sabor, održavali oktavalni sudovi i nalazilo sjedište hrvatske vlade, zagrebačke županije (od 1759), Banskog i Zemaljskog sudbenog stola (1723) itd.“ (Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 454); „Hrvatski sabor je često zasjedao i u biskupskoj palači.“ (Krčelić, *Annae*, str. 67)
- ¹¹⁴ Klaić, „Kandidacija (commendatio) bana po hrvatskom saboru“, str. 166-196.
- ¹¹⁵ „No s vremenom je stvarnu vlast u sjevernoj Hrvatskoj prigrabila manja skupina viših kraljevskih i županijskih službenika na čelu s podbanom Ivanom Rauchom i uz suradnju moćnih tadanjih ličnosti protonotara Adama Najšića i zemaljskog blagajnika Ivana Bužana.“ (Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 433)
- ¹¹⁶ Krčelić, *Annae*, str. 368-369.
- ¹¹⁷ Iako su hrvatski staleži 1703. godine uspjeli dobiti kraljevsku potvrdu posjeda Banske krajine između Kupe i Une, *de facto* su je izgubili nakon militarizacije sredinom 18. stoljeća. Zagrebačka biskupija i Kaptol bili su mnogo uspješniji u obrani svojih posjeda između Kupe i Une, ali su ih i oni izgubili koncem 18. stoljeća. (Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, I, str. 201-218)
- ¹¹⁸ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 501.
- ¹¹⁹ Vidi fusnotu 141, 142. i 143 ??? provjeriti kod prijeloma brojeve fusnota.
- ¹²⁰ Buturac – Ivandija, *Povijest Katoličke crkve među Hrvatima*, str. 177.
- ¹²¹ Bogović, „Veze Zagrebačke i Senjsko-modruške biskupije“, str. 286-287.
- ¹²² Dobronić, „Zagrebački biskupi i hrvatska kultura“, str. 352.
- ¹²³ *Zagrebački leksikon*, 1, str. 56.
- ¹²⁴ Dobronić, „Zagrebački biskupi i hrvatska kultura“, str. 352.
- ¹²⁵ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 440.
- ¹²⁶ Dobronić, „Zagrebački biskupi i hrvatska kultura“, str. 353.
- ¹²⁷ *Zagrebački leksikon*, 1, str. 109-111.
- ¹²⁸ *Zagrebački leksikon*, 1, str. 109-111.
- ¹²⁹ Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, str. 88.
- ¹³⁰ *Zagrebački leksikon*, 1, str. 108; Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 508; „Grobља uz župne crkve uglavnom su u upotrebi sve do 18. stoljeća, osim uz crkvu sv. Marka. Nova grobља nastaju izvan užega naseljenog područja, na okolnim brežuljcima, npr. kod kapele sv. Roka, i sv. Jurja, na zapadu uz crkvu sv. Duha itd.“ (Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 148)
- ¹³¹ *Zagrebački leksikon*, 1, str. 112.
- ¹³² Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 503.
- ¹³³ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 125.
- ¹³⁴ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 110. Nakon isusovaca počeli su dolaziti i drugi redovi, ali su se svi oni orijentirali prema Gradecu. (Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 125)
- ¹³⁵ „Kod Sv. Ksavera su se, pak, svake godine na dan posvećenja crkve (28. svibnja) održavale proštenjarske svečanosti na kojima se skupljalo na tisuće ljudi...“ (Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 497)
- ¹³⁶ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 502.
- ¹³⁷ Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 31.
- ¹³⁸ Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 31-36.
- ¹³⁹ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 125.
- ¹⁴⁰ „Tik uz njih, prema velikoj kuli uz varoška vrata Dverce, izgrađena je istodobno zgrada remetskih pavlina.“ (Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 126)
- ¹⁴¹ Za redovničke mentalitete atipična, napose u Gradecu, a za „duh vremena“ tipična je Krčelićeve bilješka o „kapucinu odmetniku“: „U mjesecu kolovozu kapucin otac Aurelijan iz Graza odmetnu se iz njihova zagrebačkog samostana, prevarivši mnoge u gradu i kod kuće, te pobjegne u Prusku. Inače, po nadarenosti i učenosti nije bio među posljednjima kod svojih.“ (Krčelić, *Annae*, str. 56)
- ¹⁴² Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 502.
- ¹⁴³ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 503.
- ¹⁴⁴ *Zagrebački leksikon*, 1, str. 473.
- ¹⁴⁵ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 126; vidi i bilješku 46. u ovoj knjizi.
- ¹⁴⁶ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 594.
- ¹⁴⁷ Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, str. 67-73.
- ¹⁴⁸ Marča, selo zapadno od Čazme.
- ¹⁴⁹ Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, str. 55-66.
- ¹⁵⁰ Dobronić, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad*, str. 160-163.
- ¹⁵¹ Kašić, *Otpor marčanskoj uniji*, str. 112.
- ¹⁵² Izgleda da su najstariji zagrebački Srbi podanici Katarine Celjske, odnosno, Kantakuzine Branković. (Vidi Klaić, *Medvedgrad*; Spremić, *Despot Đurađ*)
- ¹⁵³ Vrlo je zanimljivo svjedočenje Dositeja Obradovića o svome zagrebačkom iskustvu iz 1760/1761. godine. (Obradović, *Život i priključenija*, str. 108-111)
- ¹⁵⁴ Vidi prema mjesnim i imenskim kazalima: Krčelić, *Annae*; Dabić, *Banska krajina*; Gavrilović, *Građa I*; Gavrilović, *Građa II*.
- ¹⁵⁵ Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, str. 14-17.
- ¹⁵⁶ Vitković, *Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu*, str. 7.
- ¹⁵⁷ Vidi Vitković, *Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu*; Roksandić, „Pravoslavna crkvena općina na području Gradeca“; Mitrović, *Svetlost i senke*.
- ¹⁵⁸ Vitković, *Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu*, str. 7-16; *Temišvarski sabor 1790*, str. 280-281.
- ¹⁵⁹ Vitković, *Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu*; Roksandić, „Pravoslavna crkvena općina na području Gradeca“, str. 277-292; Cvjetković-Kurelec, „Grci na Gradecu krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, str. 305-312.
- ¹⁶⁰ Goldstein, „Židovi na Gradecu“, str. 293-303.
- ¹⁶¹ Goldstein, „Židovi na Gradecu“, str. 293-303.
- ¹⁶² Pavić, „Nikola Škrlec Lomnički i visoko školstvo u Hrvatskoj u 18. stoljeću“, str. 131-149.
- ¹⁶³ „Godine 1806. objavljen je novi *Ratio educationis publicae totiusque rei literarie per Regnum Hungariae et Provincias eidem annexas* u Budimu, ... (...)... ta promjena u Zagrebu nije bila provedena.“ (Dobronić, *Zagrebačka akademija*, str. 114)
- ¹⁶⁴ Klaić, *O tristotoj obljetnici osnutka Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, str. 31. Važno je i upozorenje Jaroslava Šidak: „Budući da je general reda 1672. godine izričito zabranio čak i to da se zagrebačka filozofija naziva akademijom, ni službena Historija isusovačkog kolegija nije se tim imenom služila sve do godine 1721, kad se ono, uz neka druga, počelo za nju sve češće upotrebljavati.“ (Šidak, *Studentski pokret do otvaranja Sveučilišta*, str. 18)
- ¹⁶⁵ Klaić, *O tristotoj obljetnici osnutka Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, str. 30.
- ¹⁶⁶ Klaić, *O tristotoj obljetnici osnutka Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, str. 32.
- ¹⁶⁷ „Isusovci su sami uzdržavali svoje škole – ... – s pomoću zaklada, darovnica i legata, a korist je od njihova školskog rada imalo cijelo društvo.“ (Klaić, *O tristotoj obljetnici osnutka Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, str. 34)
- ¹⁶⁸ Klaić, *O tristotoj obljetnici osnutka Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, str. 23.
- ¹⁶⁹ Klaić, *O tristotoj obljetnici osnutka Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, str. 21-22.
- ¹⁷⁰ Klaić, *O tristotoj obljetnici osnutka Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, str. 33.
- ¹⁷¹ Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, 1, str. 149.
- ¹⁷² Korade, *Isusovci i hrvatska kultura*, str. 22.
- ¹⁷³ Klaić, *O tristotoj obljetnici osnutka Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, str. 33.
- ¹⁷⁴ Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, 1, str. 150-151, 154-155, 161, 192-194. itd.; Klaić, *O tristotoj obljetnici osnutka Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, str. 37.
- ¹⁷⁵ Korade, *Isusovci i hrvatska kultura*, str. 23.
- ¹⁷⁶ Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 151.

- ¹⁷⁷ Dobronić, *Zagrebačka akademija*, str. 89.
- ¹⁷⁸ „Još je najbolje bilo što je biskupima (kraljica – op. a.) svjetovala da u svojim biskupijama osnivaju pučke škole.” (Szabo, *Stari Zagreb*, izd. 1940, str. 47)
- ¹⁷⁹ Dobronić, *Zagrebačka akademija*, str. 95.
- ¹⁸⁰ Dobronić, *Zagrebačka akademija*, str. 95. (Prijevod Lelje Dobronić – op. a.)
- ¹⁸¹ *Hrvatska umjetnost*, str. 464.
- ¹⁸² *Hrvatska umjetnost*, str. 263.
- ¹⁸³ *Hrvatska umjetnost*, str. 266.
- ¹⁸⁴ Maruševski, „Sadržaji i iskazi života hrvatskog društva u 17. i 18. stoljeću”, str. 82.
- ¹⁸⁵ Maruševski, „Sadržaji i iskazi života hrvatskog društva u 17. i 18. stoljeću”, str. 58.
- ¹⁸⁶ Velike nekretnine kojima su raspolagali ukinuti redovi ponajviše su iskorištene za potrebe razvitka moderne državne infrastrukture (obrazovne, zdravstvene i sl.), ali ništa manje gospodarske, vojne itd. Rasprave o prenamjeni nerijetko su trajale godinama, reflektirajući proturječne potrebe i interese društva i države u promjenama.
- ¹⁸⁷ Bach, *Što nam govore umjetnička djela hrvatske prošlosti*, str. 30.
- ¹⁸⁸ Bach, *Što nam govore umjetnička djela hrvatske prošlosti*, str. 29; *Hrvatska umjetnost*, str. 309, 317-319.
- ¹⁸⁹ *Hrvatska umjetnost*, str. 309.
- ¹⁹⁰ Maleković, „Ka prepoznavanju duha baroka u Hrvatskoj”, str. 26.
- ¹⁹¹ Maruševski, „Sadržaji i iskazi života hrvatskog društva u 17. i 18. stoljeću”, str. 56.
- ¹⁹² Maruševski, „Sadržaji i iskazi života hrvatskog društva u 17. i 18. stoljeću”, str. 82.
- ¹⁹³ Maruševski, „Sadržaji i iskazi života hrvatskog društva u 17. i 18. stoljeću”, str. 36.
- ¹⁹⁴ Maruševski, „Sadržaji i iskazi života hrvatskog društva u 17. i 18. stoljeću”, str. 36.
- ¹⁹⁵ Maruševski, „Sadržaji i iskazi života hrvatskog društva u 17. i 18. stoljeću”, str. 38.
- ¹⁹⁶ Maruševski, „Sadržaji i iskazi života hrvatskog društva u 17. i 18. stoljeću”, str. 32-91.
- ¹⁹⁷ „... Vitezović je potkraj života pripremio i dijelom otisnuo gatački priručnik ‘Lado hervacki iliti Sibila’, ali ga nije dovršio. Njegov pre-rađeni tekst izdao je 1781. god. u Zagrebu neki nepoznati autor.” (Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 147)
- ¹⁹⁸ Maruševski, „Sadržaji i iskazi života hrvatskog društva u 17. i 18. stoljeću”, str. 42.
- ¹⁹⁹ Vidi Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Dragocjene njegove narativne i vizualne obavijesti o Hrvatskoj u strukturi njegova djela su svojevrsni neizbježni dodatak, margina.
- ²⁰⁰ Muliš, *Regule roditelov i drugeh starešeh i Regule dvorjanstva*, str. 73.
- ²⁰¹ Muliš, *Regule roditelov i drugeh starešeh i Regule dvorjanstva*, str. 16.
- ²⁰² Muliš, *Regule roditelov i drugeh starešeh i Regule dvorjanstva*, str. 34.
- ²⁰³ Muliš, *Regule roditelov i drugeh starešeh i Regule dvorjanstva*, str. 43.
- ²⁰⁴ Muliš, *Regule roditelov i drugeh starešeh i Regule dvorjanstva*, str. 43.
- ²⁰⁵ Muliš, *Regule roditelov i drugeh starešeh i Regule dvorjanstva*, str. 44.
- ²⁰⁶ Muliš, *Regule roditelov i drugeh starešeh i Regule dvorjanstva*, str. 47.
- ²⁰⁷ Muliš, *Regule roditelov i drugeh starešeh i Regule dvorjanstva*, str. 30.